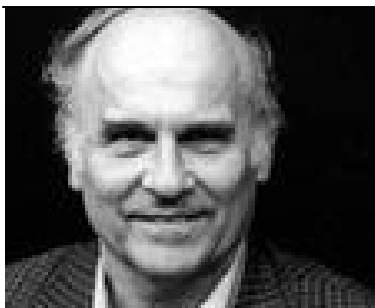

Рышард Капусьцінскі

...Гэта быў сьвет замкнутага кола,
з якога існавала толькі адно выйсьце –
сьмерць.

Гэта была кашмарная гульня,

... у. якой прайгралі ўсе.....

Імперыя

Разьдзелы з кнігі

З ВЫШЫНІ ПТУШЫНАГА ПАЛЁТУ. (1989-1991)

Трэці Рым

Вясной 1989 году, чытаючы інфармацыю, што прыходзіць з Масквы, я падумаў: было б варта туды паехаць. Іншыя падштурхоўвалі мяне да таго ж рашэння, бо Расея, калі ажывае, пачынае цікавіць шмат людзей. І цяпер надышоў менавіта той час, калі ўсім перадаўся настрой цікавасьці і чакання нечага незвычайнага. Тады, напрыканцы васьмідзясятых гадоў, адчувалася, што сьвет уваходзіць у перыяд вялікіх пераменаў, трансфармацыі настолькі глыбокай і прынцыповай, што яна не абміне нікога, ніводнага краю, ніводнай дзяржавы, а значыць і апошнюю імперыю на зямлі – Савецкі Саюз.

У той час на нашай планеце ўсё шырэй пачала панаваць спрыяльная для дэмакратыі і свабоды

*Працяг.
Пачатак
у №5 (30).*

*Пераклад
з польскай
Яўгена
САЛЕЙЧУКА.*

атмасфера. На ўсіх кантынентах дыктатуры падалі адна за другой: Аботэ ва Угандзе, Маркаса на Філіпінах, Піначэта ў Чылі. У Лацінскай Амерыцы дэспатычныя вайсковыя рэжымы гублялі ўладу на карысьць больш памяркоўных цывільных урадаў, а ў Афрыцы, пануючыя там амаль паўсюль аднапартыйныя сістэмы (як правіла гратэскавыя і скарумпаваныя) распадаліся і сыходзілі з палітычнай сцэны.

На тле гэтай новай і шматабяцальнай панарамы сьвету сталінска-брэжнеўская сістэма СССР выглядала ўсё больш анахранічна, як занепадаючы і слабы перажытак. Але гэта быў анахранізм з усё яшчэ магутнай і пагрозлівай сілай. За крызісам, які перажывала Імперыя, у сьвеце сачылі з увагай, але і з неспакоем – усе ўсьведамлялі, што гаворка ідзе пра дзяржаву, якая мае зброю масавага зьнішчэньня, што можа падарваць нашу планету. У гэтым апошнім выпадку той змрочны і трывожны сцэнар аднак не перакрываў задавальненьня і агульнай ва ўсім сьвеце палёгкі, што камунізм кане, і што ў гэтым факце ёсьць нейкая немінучасьць.

Немцы кажучь – *Zeitgeist*, дух часу. Вось жа захапляючая і шматабяцальна напоўненая тая хвіліна, калі гэты дух часу, які маркотна і апатычна дрэмле, нібы тая прамоклая птушка на галіне, раптам і без выразнай падставы (у кожным разе падставы якую можна патлумачыць выключна рацыянальнымі прычынамі) неспадзявана зрываецца ў смелы і радасны палёт. Шум гэтага палёту мы чуем усё. Ён узбуджае нашае ўяўленьне і дадае энергіі: мы пачынаем дзейнічаць.

Калі б атрымалася, планую сабе ў 1989 годзе, я хацеў бы праехаць праз увесь Савецкі Саюз, праз яго 15 саюзных рэспублік (я ўжо ня думаю, каб дабрацца да ўсіх 44 рэспублік, аўтаномных акругаў і краёў, бо на гэта папросту не хапіла б жыцьця). Самыя крайнія пункты гэтага падарожжа:

на захадзе – мяжа з Польшчай, Берасьце;

на ўсходзе – Ціхі акіян (Уладзіваосток, Камчатка альбо Магадан);

на поўначы – Варкута альбо Новая Зямля;

на поўдні – Астара (мяжа з Іранам) альбо Тэрмез (мяжа з Афганістанам).

Кавалак сьвету. Бо паверхня Імперыі складае больш за 22 мільёны квадратных кіламетраў, а яе сухапутныя межы даўжэйшыя за экватар і цягнуцца 42 тысячы кіламетраў.

Беручы пад увагу, што дзе толькі тэхнічна магчыма, гэтыя межы былі і ёсьць агароджаныя густымі загарадзямі калючага дроту (я бачыў такія загароды на межах з Польшчай, Кітаем і Іранам), і што гэты дрот з-за дрэннага клімату хутка зьнішчаецца, і яго трэба мяняць сотнямі, і нават тысячамі кіламетраў, можна ўявіць што значная частка савецкай металургіі – гэта прамысловасьць, якая вырабляе калючы дрот.

Бо ж справа не сканчаецца аплятаньнем межаў дротам! Колькі тысячаў кіламетраў дроту выкарыстана на тое, каб абгарадзіць архіпелаг ГУЛАГ? Тых сотняў лагераў, этапаў і турмаў раскіданых па тэрыторыі усёй Імперыі! Колькі наступных тысячаў кіламетраў паглынула аплятаньне дротам артылерыйскіх, танкавых і атамных палігонаў? А ўсялякіх складаў?

Калі ўсё гэта памножыць на гады існаваньня савецкай улады, лёгка будзе адказаць на пытаньне, чаму ў краях Смаленску ці Омску нельга купіць ні матыкі, ні малатка, ужо ня кажучы пра нож ці лыжку: на выраб

гэтых рэчаў не было сыравіны, сыравіна выкарыстаная на вытворчасць калючага дроту. І гэта яшчэ ня ўсё! Бо тоны гэтага дроту трэба было давезьці караблямі, чыгункай, шрубалётамі, вярблюдамі, сабачымі запрэжкамі ў самыя далёкія, найбольш недасягальныя закуткі Імперыі, а потым усё гэта выгрузіць, раскруціць, разрэзаць, умацаваць. Лёгка ўявіць сабе гэтыя бясконцыя тэлефонныя, тэлеграфічныя, пісьмовыя напаміны камандзіраў памежнай варты, камендантаў лагераў і начальнікаў турмаў, каб прыслалі новыя тоны калючага дроту, іх дбайнасьць у стварэньні запасаў гэтага дроту, на выпадак, калі б ён скончыўся ў цэнтральных складах. Але з іншага боку, таксама лёгка ўявіць сабе тыя тысячы камісіяў і кантрольных групаў, якія езьдзяць па ўсім абшары Імперыі, каб спраўдзіць, ці ўсё агароджана, як належыць, ці загароды дастаткова густыя і высокія, так дэтальна заплеченыя і замацаваныя, што нават мыш не праскочыць. Таксама лёгка ўявіць сабе тэлефанаваньні з Масквы да сваіх падуладных на месцах, тэлефанаваньні з рысамі сталага і чужака клопату які выяўляецца пытаньнем: “Ці сапраўды там усе добра задратаваныя?” І вось людзі, замест таго, каб будаваць сабе дамы і шпіталі, замест таго, каб рамантаваць каналізацыю і электрычнасьць якія ўвесь час псуюцца, гадамі былі занятыя (на шчасьце – ня ўсе) унутраным і вонкавым, лакальным і агульнадзяржаўным аплятаньнем дротам сваёй Імперыі.

Задума вялікага падарожжа зьявілася ў часе чытаньня інфармацыі пра перабудову: амаль уся гэта інфармацыя была з Масквы. Нават калі гаворка ішла пра здарэньні ў такім аддаленым месцы як Хабараўск – таксама пісалі пра іх з Масквы. Мая рэпарцёрская душа бунтавалася. У такія хвіліны мяне цягнула ў Хабараўск, я сам хацеў убачыць, што там робіцца. Спакуса была тым большая, што я трохі быў ужо знаёмы з Імперыяй і ведаў, як моцна адрозьніваецца Масква ад рэшту краю (што праўда, не ва ўсім) і што гіганцкія абшары гэтай дзяржавы – невымерная terra incognita (зрэшты таксама і для жыхароў Масквы гэта terra incognita).

Аднак цяпер да мяне прыходзілі сумненьні – ці маю я рацыю? Якраз я атрымаў сьвежую, выдадзеную напачатку 1989 году, кніжку вялікага гісторыка Натана Эйдэльмана “Рэвалюцыі зьверху” ў Расеі”. Аўтар глядзіць на перабудову як на чарговы паваротны момант у гісторыі Расеі і нагадвае, што ўсе такія пераломныя моманты, рэвалюцыі, узрушэньні і пераломы здзяйсняліся ў гэтай краіне па волі цара, па волі генсека, па волі Крамля (або Пецярбурга). Энергія расейскага народу, гаворыць Эйдэльман, заўсёды разраджалася не ў самастойных ініцыятывах зьнізу, але ў выкананьні волі кіруючай улады.

І я пачаў меркаваць, што перабудова будзе трываць так доўга, колькі гэта дазволіць Крэмль.

То можа лепш быць у Маскве, побач з Крамлём, і сачыць за растаўленымі вакол яго мураў сейсмографамі, тэрмометрамі, барометрамі і флюгерамі для ўказваньня кірунку і сілы ветру? Бо крэмлялогія часьцей нагадвала нам метэаралогію, чым веды з сумежжа гісторыі і філасофіі.

Восень 1989 году. Першае сустрэча з Імперыяй праз шмат гадоў. Апошні раз я быў тут больш за 20 гадоў таму, на пачатку брэжнеўскай эры. Эра Сталіна, эра Хрушчова, эра Брэжнева. А раней: эра Пятра I, Кацярыны II,

Аляксандра III. Дзе яшчэ асоба ўладара, яе рысы характару, яе маніі і фобіі пакідаюць такі моцны сьлед у гісторыі краю, у яе хадзе, яе ўзьлётах і заняпадах? Адсюль таксама ўвага, з якой у Расеі і ў сьвеце заўсёды сочаць за настроем, дэпрэсіяй, капрызамі чарговых цароў і генсекаў – колькі ж заляжала ад гэтага! (Міцкевіч пра Мікалая I: “Цар зьдзіўлены – ад страху пецярбуржцы мруць,/ Злуецца Цар – прыдворныя ад страху мруць;/ Але сьпяць войскі, Бог і вера якіх/ ёсьць Цар. – Цар узлаваны: памрэм, разьвесялім Цара!”).

Цар лічыцца Богам і гэта ў літаральным сэнсе. Цягам стагоддзяў, на працягу ўсёй гісторыі Расеі. Толькі ў XIX стагоддзі выйшаў царскі ўказ, каб у цэрквах пазнімалі партрэты цара. Царскі ўказ! Без яго ніхто не наважыўся б крануць такі партрэт-ікону. Нават Бакунін, гэты анархіст і дыверсант, як-бінец і дынамітчык, называе цара “рускім Хрыстом”. Паколькі цары зьяўляюцца намесьнікамі Бога, дык Ленін і Сталін гэта намесьнікі сусьветнага камунізму. Яны таксама памазанцы. Толькі пасля сьмерці Сталіна пачынаецца працэс павольнай секулярызацыі ўлады Найвышэйшага. Секулярызацыі – а з ёй і паступовага абмежаваньня ўсемагутнасьці. На гэта скардзіўся Брэжнеў. Крытыкуючы восеньню 1968 году Дубчака і яго людзей, якія хацелі зрэфармаваць сістэму ў Чэхаславаччыне, чым сьцягнулі на свае галовы савецкія танкі, Брэжнеў наракаў: “Вы думалі, што калі маеце ўладу, то ўжо можаце рабіць, што вам захочацца. Але гэта вялікая памылка! Нават я не магу рабіць таго, што хачу. З таго, што хацеў бы зьдзейсьніць, я магу рэалізаваць ледзь адну трэцюю” (Здэнэк Млынар – “Мароз з Усходу”).

Але вось лётнішча, пашпартны кантроль. У акенцы малады жаўнер з памежных войскаў. Пачынаецца агляданьне пашпарту. Агляданьне, чытаньне, але найперш пошук фатакарткі. Ёсьць фатакартка! Жаўнер глядзіць на фатаграфію, а потым на мяне, на фатаграфію і адразу на мяне, на фатаграфію і на мяне. Нешта яму не адпавядае. “Здыміце акуллары!” – загадвае. На фатаграфію і на мяне, на фатаграфію і на мяне. Але па ягоным твары я бачу, што цяпер, без акулляраў, не адпавядае яму яшчэ больш. У яго ясных вачах заўважаю засяроджаньне і адчуваю, што яго думка пачынае ліхаманкава працаваць. Здагадваюся, што ведаю, над чым тая думка працуе ў гэты момант – яна шукае ворага. У ворага не напісана на лбе, што ён вораг, наадварот – вораг замаскіраваны. Заданьне ж палягае на тым, каб яго дэмакаваць. Менавіта гэтай здольнасьці навучаюць майго жаўнера і тысячы яго калегаў. Вось вам сто здымкаў, кажа сержант, сярод іх адзін здымак шпегі. Хто адгадае, атрымае тыдзень адпачынку. Хлопцы ўзіраюцца, узіраюцца, на скронях выступае пот. Тыдзень адпачынку!

Гэты? А можа гэты?! Гэты не, гэты выглядае прыстойным чалавекам. А ты думаеш, што ў шпегі на галаве рогі? Шпег можа выглядаць нармальна, можа нават ласкава ўсьміхацца! Натуральна ніхто не адгадае, сярод той сотні не было ніводнага шпегі. Цяпер ужо няма шпегі. Няма? Ці можна сабе ўявіць сьвет без шпегі? Думка жаўнера працуе, шукае, пранікае. Адно пэўна – шпег хоча трапіць сюды любым коштам, прасьлізнуць, прарывацца. Толькі пытаньне – хто менавіта, сярод дзясяткаў людзей, якія цяплява чакаюць моманту, калі на кожным з іх спачне пільная пара ясных вачэй, хто з іх шпег? Часам кажуць – няма ўжо халоднай вайны. Але яна ўсё яшчэ ёсьць, ёсьць у гэтым звароце зроку паміж фатаграфіяй і тварам, у гэтым дакучлівым і сьвідравальным узіраньні, у гэтым дапытлівым

і падазроным позірку, у гэтым разважаньні, ваганьні і няпэўнасьці: што ўрэшце з намі рабіць.

Выгляд Масквы захапіў Шатабрыяна. Аўтар “Успамінаў з-за магілы” спадарожнічае Банапарту ў выправе на Маскву. 6 верасьня 1812 году французскія войскі дабіраюцца да вялікага гораду: “Напалеон конна зьявіўся перад авангардам. Трэба было прайсьці яшчэ адно ўзвышша; яно межавала з Масквой як Манмартр з Парыжам, і называлася Паклоннай Гарой, бо расейцы маліліся тут на выгляд сьвятога гораду, як пілігрымы на выгляд Ерусаліму. Масква златаглавая, як кажуць славянскія паэты, зьяля на сонцы: дзьвесьце дзевяноста пяць цэркваў, тысяча пяцьсот палацаў; дамы з прыгожа выразанага дрэва, жоўтыя, зялёныя, ружовыя, бракавала толькі кіпарысаў і Басфору. Крэмль крыты паліраванай альбо фарбаванай бляхай быў часткай цэлага. Пасярод элегантных віл з цэгля і мармуру цякла рака Масква аточаная паркамі з соснаў – пальмаў гэтага неба. Венецыя ў дні славы на водах Адрыятыкі не была больш раскошнай... “Масква! Масква!” – крычалі нашыя жаўнеры і пачалі пляскаць у далоні”.

“...Бо расейцы маліліся тут на выгляд сьвятога гораду, як пілігрымы на выгляд Ерусаліму”.

Так, таму што Масква была для іх сьвятым горадам, сталіцай сьвету, Трэцім Рымам. Гэтую апошнюю ідэю ўжо ў XVI стагоддзі вылучыў пскоўскі мудрэц і візіянер – манах Філафей. “Два Рымы палі ўжо (апостала Пятра і Візантыя) – пісаў ён у лісьце да тагачаснага маскоўскага князя Васіля III. – Трэці Рым (Масква) стаіць. Чацьвёртаму ня быць”, – катэгарычна запэўніваў ён князя. Масква: вось край гісторыі, канец зямнога падарожжа рода чалавечага, брама адчыненая ў нябёсы.

Расейцы былі здольныя верыць у такія рэчы глыбока, з перакананьнем, фанатычна.

Той Масквы, якую ўбачыў Напалеон у сонечны верасьнёўскі дзень 1812 году – ужо няма. Яе спалілі расейцы на наступны дзень, каб вымусіць французаў адступіць. Потым Масква гарэла некалькі разоў. “Нашыя гарады – піша недзе Тургенеў – гараць кожныя пяць год”. Гэта зразумела: будаўнічым матэрыялам Расеі было дрэва. Дрэва было танным, паўсюль рос лес. Будынак з дрэва можна была хутка паставіць, апроч таго драўляная сьцяна добра трымае цяпло. Але калі пачнецца пажар – гарыць усё, увесь горад. Тысячы і тысячы расейскіх мяшчанаў знайшлі сваю сьмерць у полымі.

Шанец ацалець мелі толькі тыя цэрквы і палацы арыстакратаў, якія будаваліся з цэгля і каменю. Але такое будаўніцтва было ў Расеі рэдкасьцю, раскошай. Такім чынам руйнаваньне цэркваў бальшавікамі было ня толькі барацьбой з рэлігіяй, але і зьнішчэньнем адзіных сьлядоў мінулага, цэлай гісторыі. Заставалася пустыня, чорная дзірка.

Старую Маскву, якую сёньня можна ўбачыць толькі на гравюрах Міхаіла Пыляева, канчаткова спрабаваў зьнішчыць Сталін.

Усе дыктатары, незалежна ад эпохі і краіны, маюць адну агульную рысу: яны ўсё ведаюць, ва ўсім разьбіраюцца. “Думкі Хуана Перона” (“Doctrina Peronista”, Буэнас Айрэс 1948), “Думкі Правадыра Мао” (Пекін, 1962), Думкі Кадафі, Чаўшэску, Ідзі Аміна і Альфрэда Стрэснэра – няма краю гэтым глыбіням і мудрасьцям. Сталін разьбіраўся ў гісторыі, эканоміцы, пазэіі і мо-

вазнаўстве. Як аказалася, разьбіраўся таксама і ў архітэктуры. У 1934 годзе – гэта значыць паміж адной жахлівай чысткай і другой, яшчэ больш жахлівай – ён даручыў стварыць план перабудовы Масквы. Прысьвячаў яму, пісалася з вялікай любоўю, шмат часу і ўвагі. Новая Масква сваім выглядам павінна была падкрэсьліваць наступныя рысы эпохі: трыумф, магутнасьць, манументальнасьць, моц, павагу, масіўнасьць, непераможнасьць (паводле Э. В. Сідорына, “Вопросы Філософии”, 12/1988). Тут жа ўзяліся за справу. У ход пайшлі тол, кіркі і бульдозеры. Пачалі зносіць цэлыя кварталы, узрываць цэрквы і палацы. З прыгожых мяшчанскіх апартамантаў высялялі дзясяткі тысячаў людзей – у намёты, у трушчобы. Старая Масква знікла з паверхні зямлі, на яе месцы паўсталі цяжкія і аднастайныя, але магутныя гмахі – сімвал новай улады. На шчасьце, як гэта не аднойчы бывала ў рэальным сацыялізме, бязладдзе, лянота і недахоп прыладаў захавалі частку гораду ад канчатковага зьнішчэньня.

Як ўжо я сказаў, захавалася трохі старых вулак, дамкоў і камянічак, што праўда закінутых, што праўда абадраных і аблупленых, але ўсё ж яны ёсьць, усё ж стаяць. Зрабіўшы невялікае намаганьне, можна ўявіць сабе, што гэта быў горад дастаткова ўтульны. Што можна было прысесьці на ганачку, адсапіцца на лаўцы пад дрэвам, зайсьці у нейкую карчму, шынок ці бар, каб перадыхнуць, сагрэцца, выпіць гарбаты ці каньяку. Нічога падобнага ў сёньняшняй Маскве няма! Некалькі гадзінаў мы ходзім разам з І. па горадзе і няма дзе падзецца. Нешматлікія рэстараны альбо закрытыя, альбо стаяць перад імі старыя кадэбісты, якія толькі і чакаюць каб схаліць цябе за каўнер і кінуць на сярэдзіну вуліцы пад колы аўтамабіляў. У дадатак шкарпэткі ў маіх ботах пакамячыліся такім чынам, што я не магу ісьці далей, мушу гэтыя шкарпэткі прывесьці ў парадак, але дзе сесьці, дзе сесьці ў Маскве позьняй восеньню ў дождж і сьнег, калі ты на вуліцы, калі ў чалавека няма ні дому, ні гатэлю (дом ці гатэль далёка), і адзіным месцам, якое яму засталася, прамерзлая брудная лужына?

Дык вось, калі я так хадзіў вулкамі старой Масквы, мне здалося, што ў пэўны момант я пачаў разумець сэнс Кастрычніцкай Рэвалюцыі – вялікага здарэньня XX стагоддзя, якое (мы ўсе гэта ведаем) зьмяніла хаду гісторыі чалавецтва. А менавіта: першыя паверхі гэтых домікаў і камянічак, што цягнуцца кіламетрамі, былі пабудаваныя, некалі даўно, як памяшканьні для крамаў, для рамесьніцкіх майстэрняў, для рэстаранчыкаў і кавярняў. Гэта відаць па вітрынных вокнах, па роду сходаў, створкавых дзвярах і прасторных унутраных памяшканьнях. Тут білася сэрца старой, купецкай, рухавай і прадпрымальніцкай Масквы. Натоўпы людзей працякалі па гэтых вуліцах. Было шумна, людна, экзатычна. Дык вось, ідучы сёньня па той самай, але пустой і мёртвай вуліцы, я міжволі зазіраю ў вітрыны. Паўсюль стаяць пісьмовыя сталы. Няма тут ніякіх прылаўкаў і палічак, ніякіх каланіяльных тавараў ні тэкстыльных вырабаў. Толькі больш ці менш дрэнныя пісьмовыя сталы. І тыя пісьмовыя сталы шчыльна сьціснутыя, увапханыя каленямі, стаяць у кучы, амаль што паверхамі, як нары ў турмах. Колькі ж за гэтым хаваецца дыскусіяў, колькі нарадаў, колькі разважаньняў на такую жыцьцёва важную тэму, а менавіта – дзе ж тут яшчэ зьмясьціць адзін стол? А на тых сталах (гэта відаць праз вітрыны) – стосы папераў, фармуляраў і анкетаў. І, таксама паўсюль відаць, шклянкі для гарбаты.

Хітрасьць часьцей праяўляецца ў самых простых рэчах. Вулкі, па якіх я зараз хаджу, пацьвярджаюць гэтую праўду: манеўр, які даў перамогу баль-

шавікам, зводзіўся да таго, каб выкінуць і пазбавіць маёмасьці купцоў (людзей незалежных, якія кіруюцца правіламі рынку), і пасадзіць ў іх крамах чыноўнікаў – гэта азначае пакорны і паслухмяны інструмент улады. Чалавека за прылаўкам замяніў чалавек за пісьмовым сталом: рэвалюцыя трыумфавала.

Масква, нават старая Масква, такая прасторная, што ў ёй можна было б пабудаваць мноства дамоў, вуліцаў, нават цэлых кварталаў, і ўсё роўна там будзе прасторна і свабодна. Менавіта гэтая прасторнасьць зьяўляецца адной з надзвычайных рысаў гораду; як у кожным з сусьветных гарадоў-гігантаў паўсюль трэба ісьці і ісьці, альбо ехаць і ехаць гадзінамі: метро, аўтобусам, таксі. Гэта найбольшы клопат для тых, хто жыве ў новых вялікіх мікрараёнах, якімі абстаўлены цэнтр метраполіі. Але гэкія праблемы нікога не адштурхоўваюць. Усе хочуць жыць у Маскве, Масква – гэта Мека. Горад налічвае каля дзесяці мільёнаў чалавек, а яшчэ дзесяць мільёнаў прыязджаюць сюды штодзённа на работу альбо на закупы. Маскоўскі пісьменьнік Уладзімір Сарокін называе сваіх суседзяў, сваіх пабрацімаў, жыхароў сталіцы (зрэшты ўвогуле жыхароў расейскіх гарадоў) – гарадскім сялянствам. Тыя людзі – гэта сацыялагічны феномен. Некалі яны выйшлі з вёскі, але ў вёску вярнуцца ня могуць – вёска ўжо не існуе, была зьнішчаная, яе замянілі калгасы. Але сярод тых людзей захавалася нейкая памяць, нейкія навывкі і звычкі. Парадаксальна, але дух расейскай вёскі захаваўся не на прасторных палях над Волгай, а ў шматпавярховых хмарачосах новых раёнаў Масквы: Бяляева, Мядзьведкава, Гальянава. Туды паўсюль цяжка трапіць, а ноччу, калі нехта ня ведае добра горад, туды нельга трапіць наогул. Пра гэта гаворыць адна з прыпевак таксістаў:

Завязу цябе я ў тундру,
Нават у Іванава.
Завязу цябе, дзе хочаш,
Толькі не ў Гальянава (Мядзьведкава, Баберова і г.д.).

Прыляцець у Маскву ў канцы 1989 году, гэта ўехаць у сьвет, дзе пануе растыражаванае, неўтаймаванае слова. Пасьля многіх гадоў маўчаньня, затыканьня роту і цензуры плаціны прарываюцца і бурныя, магутныя, паўсюдныя плыні словаў заліваюць усё. Расейская інтэлігенцыя ізноў (ці хутчэй – першы раз) у сваёй стыхіі, а той стыхіяй ёсьць бясконцае, нястомнае, зацятая, шалёная дыскусія. Як жа яны гэта любяць, як жа ім з гэтым добра! Як толькі нехта недзе пачне нейкую дыскусію, ужо цягнуцца туды незьлічоныя натоўпы. Прадметам дыскусіяў можа быць усё, але вырашальнай тэмай натуральна зьяўляецца мінулае. А што Ленін, а што Троцкі, а што Бухарын?.. Таксама, як і палітыкі, вагу тут маюць і паэты. Мандэльштам памёр у лагеры з голаду ці ў выніку эпідэміі? Хто вінаваты ў самагубстве Цьвятаевай? Гэтыя справы пераціраюць гадзінамі, да самай раніцы.

Аднак найбольш часу праводзяць перад тэлевізарамі, бо дзень і ноч ідзе трансляцыя з паседжаньняў Вярхоўнага Савету. Тыя палітычныя жарсьці былі выкліканыя адначасова некалькімі прычынамі. Па-першае, палітыку на вяршынях улады тут спрадвеку атачала шчыльная, амаль містычная таямнічасць. Уладароў, у чьіх руках былі жыцьцё і сьмерць людзей, тыя людзі ніколі не бачылі ў вочы. А цяпер іх можна ўбачыць, як яны злуюцца, размахваюць рукамі, як у іх зьехаў гальштук, як яны калюпаюцца ў вушах. Па-другое, назіраючы за такімі паседжаньнямі

высокага складу, расейцы ўпершыню маюць адчуваньне, што ўдзельнічаюць у нечым важным.

І нарэшце, перабудова супала з разьвіцьцём тэлевізіі ў гэтай краіне. Тэлевізія надала перабудове памер, якога дагэтуль ня мела ніводнае здарэньне ў гісторыі Імперыі. [...]

Мы глядзім і плачам

Я лячу на поўдзень, у Закаўказьзе, у край знаёмы, але які я даўно (больш за дваццаць гадоў) ня бачыў. Спачатку думаў паехаць старым шляхам Тбілісі – Ерэван – Баку, але часы зьмяніліся, паміж Ерэванам і Баку няма камунікацыяў, таму выбіраю іншы варыянт: спачатку Ерэван, потым Тбілісі, а адтуль – да Баку.

Сусед у самалёце, які сядзіць праваруч ад мяне, гэта Леанід П. – маскоўскі дэмакрат. Маскоўскія дэмакраты – гэта новая катэгорыя людзей: прадукт перабудовы. Яны не дысідэнты. Дысідэнты (іх ніколі не было шмат, супраць ваеннай інтэрвенцыі ў Чэхаславаччыне ў 1968 годзе на Чырвонай плошчы ў Маскве пратэставала шэсьць чалавек) або эмігравалі, або – як Марчанка – сядзяць у вязьніцах. Дэмакраты паходзяць з інтэлігенцыі, часцей за ўсё з акадэмічных ці літаратурных колаў, яны змагаюцца з кіруючай наменклатурай і камунізмам.

Дэмакрат заходні і дэмакрат маскоўскі – гэта дзьве розныя разумовыя фармацыі. Розум заходняга дэмакрата свабодна рухаецца сярод праблемаў сучаснага сьвету, ён задумваецца над тым, як жыць добра і шчасьліва, як зрабіць, каб сучасная тэхніка служыла чалавеку ўсё лепш, і што зрабіць, каб кожны з нас вырабляў усё больш матэрыяльнага добра і духоўных каштоўнасьцяў. Аднак усё гэта справы, якія знаходзяцца па-за полем зроку маскоўскага дэмакрата. Яго цікавіць толькі адна рэч: як перамагчы камунізм. На гэтую тэму ён можа гадзінамі разважаць з энергіяй і запалам, ствараць праекты, прадстаўляць прапановы і планы, не ўсьведамляючы, што ў гэты момант ён сам, ужо другі раз, зьяўляецца ахвярай камунізму: першы раз быў ёй прымусова зьняволены сістэмай, а цяпер стаў ёю дабраахвотна, бо даў зьняволіць сябе праблематыкай камунізму. Такая д'ябальская натура ўсякага зла – што бяз нашага веданьня і згоды, яно здольнае асьляпіць нас і ўціснуць у свой кафтан.

Я назіраў за заламі ў Лондане і ў Таронта, у Ратэрдаме і ў Сантандэры, падчас выступаў маскоўскіх дэмакратаў. Гэта было сутыкненьне думак вольных (слухачы) з думкамі прасякнутымі апантанасьцю (прамоўцы). Іх слухалі з ветлівай увагай, але і з растучым перакананьнем, што кожны з бакоў – нягледзячы на тое, што абодва лічацца дэмакратамі – жыве ў іншым сьвеце, што слухачы думаюць над тым, як павысіць свой камфорт і задавальненьне ад жыцьця, прамоўцы ж у той час занятыя пошукам адказу на пытаньне, якое сфармуляваў Салжаніцын: як мы ўлезьлі ў гэтае балота (г.зн. у камунізм).

Першую палову дарогі Леанід П. пераконвае мяне, што калі б Троцкі лепш слухаў дарадцаў, меў бы шанец перамагчы Сталіна. На жаль, Троцкі быў вельмі саманадзейны, самаўпэўнены, і нават грубы. Гэтым ён аддаляў ад сябе людзей, а было шмат такіх, якія нягледзячы на гэта, гатовыя былі аддаць за яго сваё жыцьцё. Уявім, што Троцкі перамог. Што было б тады?

Я кажу, што ня ведаю. Ня ведаеш? – ажыўляецца ён. – Было б варта падыскутаваць пра гэта!

У другой палове дарогі мой сусед разважае, ці аддзеліцца Арменія ад Імперыі, ці не. Як дэмакрат ён пагаджаецца на аддзяленьне, як маскавіт жадаў бы, каб да гэтага не дайшло. “Было б лепш, – кажа, – каб атрымалася прагнаць камуністаў і ўсё грунтоўна здэмакратызаваць”. Ён загараецца гэтай думкай, але на ўсялякі выпадак пытае, што я думаю пра гэта.

Адказваю яму на гэта, што, шчыра кажучы, ня веру, каб можна было дэмакратызаваць Імперыю, якую стваралі сотні гадоў шляхам захопаў і анексіяў. Ня час, каб сягаць тут глыбока ў гісторыю да Рыма, ці нават Турэччыны. Возьмем прыклад больш новы і вядомы мне праз уласныя перажываньні – Іран у сямідзясятых гадах. Бо рэвалюцыя ў Іране супраць шаха пачалася як рух дэмакратычны, ліберальны, скіраваны супраць паліцэйскай дыктатуры. Але Іран гэта шматнацыянальная дзяржава, дзе кіруюць персы, якія маюць уладу над меньшымі супольнасцямі арабаў, азербайджанцаў, белуджаў, курдаў і іншымі, што жывуць у гэтай дзяржаве. Дык вось, менавіта гэтыя прыгнечаныя народы, пачуўшы, што ў Тэгеране нехта гаворыць пра дэмакратыю, адразу ж перакладаюць гэты лозунг на лозунг незалежнасьці, адразу ж хочучь аддзяліцца і ўтварыць уласныя дзяржавы! Ірану пагражае распад, страта некалькіх важных правінцыяў, пераход у статус няпоўнай дзяржавы. Але менавіта тады ўздымае голас вялікаперсідскі нацыяналізм, выкананьне ўлады пераймаюць яго вартавыя – шыіцкае духавенства з аяталой Хамейні на чале, слова “дэмакратыя” зьнікае з транспарантаў, а рэвалюцыя заканчваецца шэрагам крываваых антыазербайджанскіх, антыкурдскіх і іншых паходаў, перамогай аўтарытарнай улады. І Іран застаецца ў нязьмененых межах. “Папросту, – заканчваю я, бо ўжо ідзем на пасадку, – існуе спрэчнасьць, якую нельга разьвязаць паміж нягнуткай і катэгарычнай прыродай Імперыі і эластычнай і талерантнай прыродай дэмакратыі. Нацыянальныя меншасьці, якія насяляюць Імперыю, будуць выкарыстоўваць самы нязначны подых дэмакратыі, каб адарвацца, зрабіцца незалежнымі, стаць самастойнымі. Для іх на пароль “дэмакратыя” адказ адзін – “свабода”. Свабода разумеецца як аддзяленьне. Гэта, натуральна, у сваю чаргу выклікае супраціў пануючага народу, які, каб утрымаць сваю прывілеяваную пазіцыю, гатовы прымяняць сілу, гатовы да аўтарытарнай разьвязкі”.

Колы самалёта кранаюцца зямлі, і ў гэты момант трыста пасажыраў вялікага, непаваротлівага АН-86, нібы іх ударыла электрычным токам, зрываюцца з фатэляў і сярод крыкаў радасьці, штурхаючыся локцямі і напіраючы адзін на другога, імкнуцца да выйсьця! Але ж мы толькі на самым пачатку ўзьлётнай паласы, самалёт яшчэ імчыць, корпус хістаецца і гайдаецца, колы падскокваюць, амартызатары ляскаюць, сцюардэсы крычаць, просяць і пагражаюць, спрабуючы сілай уціснуць людзей у фатэлі, але дарма, усё марна, гэты натоўп ужо ніхто не стрымае, стыхія кранулася і завалодала сітуацыяй.

Неяк шчасьліва дакаціліся мы да аэравакзалу, падкацілі трап, і тут новая атака шаленства, бо мае спадарожнікі, пераскокваючы прыступкі, ня столькі сышлі, колькі нібыта зваліліся на ніз, на асфальт і, нагужаныя торбамі, кашамі, клункамі, панесьліся да будынку, дзе іх ужо чакаў густы,

зьбіты, узбуджаны натоўп, і цяпер гэтыя дзье распаленыя, расхістаныя, вібруючыя плоймы людзей кінуліся адна на адну з такім імпэтам, шаленствам і апантанасьцю, што я глядзеў на гэтую сцэну, як зачараваны, анямелы. Тузаньням, абдымкам, воклічам не было канца.

Армяне! Яны павінны быць разам. Яны шукаюць сябе па ўсім сьвеце і – трагічны парадокс іх лёсу – чым больш павялічваецца і раздрабняецца іх дыяспара, тым больш расьце іх узаемная туга, жаданьне і патрэба быць разам. Толькі ведаючы гэтыя рысы армянскага характару, можна зразумець, наколькі балючая для іх справа Нагорнага Карабаху – жыць за некалькі кіламетраў ад сябе і ня мець магчымасьці быць разам! Вечная стрэмка, вечная рана, вечны стыгмат.

З гэтага тлуму нейкім цудам мяне вырывае мой добры армянскі анёл Валеры Вартанян і вьязе ў горад, у нейкую кватэру, дзе поўна людзей (тут жывуць вялікімі сем'ямі), якія зграмадзіліся вакол вялікага, шырокага стала, застаўленага ўсялякаю ежаю – мяснымі стравамі, хлебам, сырамі, цыбуляй, пілі-пілі, увогуле рознай зелянінай, а таксама пірагамі, прысмакамі, бутэлькамі віна і каньяку. Але так тут было заўсёды. Ці ёсьць нешта новае? Новае тое, што вось уваходзяць у пакой дзеці, якія з вялікай праніклівасьцю, і нават зацята, сьпяваюць песьні пра фэдайнаў. Героямі дня зьяўляюцца менавіта маладыя фэдаіны, якія, не шкадуючы жыцьця, пойдучь змагацца за свабоду Нагорнага Карабаху.

Ну так, цяпер я разумею, што прыехаў у іншую Арменію, у Арменію з фэдаінамі. Гэтая іншасьць зрэшты мае шмат знакаў і формаў, на яе зьверне ўвагу кожны, хто, як я, наведвае Ерэван праз гады.

Па-першае – з малой і соннай мясьціны зрабіўся вялікі горад. Горад рухавы, шумны, каляровы – вельмі ўсходні. Быццам мы ў Дамаску, у Стамбуле, у Тэгеране. На базарах людна, на дарогах поўна машынаў, якія езьдзяць як хочучь, тут дзейнічае толькі адно правіла: адказвае той, хто стукнуў. Какафонія клаксонаў, сігналяць усе, кожны сігналіць, нібыта такім чынам хоча пацьвердзіць, што ён едзе. Тут і там адчыняюцца новыя бары, шашлычныя, рэстаранчыкі. Крыкі, заклікі, сваркі, гандаль, жэстыкуляцыя. Балаган. Такія краіны на любую адлігу рэагуюць узмацненым балаганам (які часта нервуе, але і дае жыцьцю нейкі смак). Цяжкі, каб акрэсьліць, пах усходняга гораду, воблакі пылу, малярыйныя сабакі ў скверах, сьпёка, душна, тут і там, на ходніках, на сьценах, у брамах, пад дрэвамі лапікі ажыўляльнага, халоднага ценю.

Па-другое – з вуліцаў знікла амаль уся расейская і савецкая сімволіка. Расейскія надпісы, плакаты, партрэты – гэтага ўжо няма. Горад перажывае перыяд інтэнсіўнай і скрупулёзнай дэрусіфікацыі. Шмат расейцаў выязджае, зачыняюцца расейскія школы, расейскія тэатры. Няма ні расейскіх газетаў, ні кніжак. Таксама перастаюць вывучаць расейскую мову ў армянскіх школах. Але паколькі бракуе настаўнікаў ангельскай і французскай, яны ўсё больш замыкаюцца ў сваёй архіцэжкай мове, усё больш ізалююцца ад сьвету. З дзецьмі я магу параумецца ўжо толькі пры пасярэдніцтве старэйшых, якія ведаюць расейскую мову.

Па-трэцяе – фэдаіны. Яны ходзяць па вуліцах групамі, езьдзяць у грузавіках, у розных пунктах гораду маюць свае пастарункі. Для некага, хто

¹ Для гэтага выпадку (лац.)

ведаў звычаі старой Імперыі, менавіта выгляд гэтых фэдайнаў можа быць найбольш нязвыклым. Узброеным тут мог быць толькі жаўнер Чырвонай Арміі. Яшчэ некалькі гадоў таму за валоданьне зброяй пагражаў лагер ці, часьцей за ўсё, расстрэл. А цяпер, Кажуць, у Арменіі ажно 37 уласных, нацыянальных арміяў. Армія – гэта надта гучнае слова, але сапраўды бачна шмат маладых людзей са зброяй. Яны апранутыя самым дзіўным чынам, фантастычна, у тое, хто што мае, абы гэта неяк нагадвала мундзір, ці ад нос¹ імпавізаваную форму партызана. Як яны распазнаюць, хто з якой арміі? Думаю, па тварах. Мяркую, што ў гэтай маленькай краіне ўсе знаёмыя.

Але і тут, і там жыцьцё ідзе, як і раней. Вось, насупраць гатэлю, у якім я живу, разбураюць стары раён Ерэвану. Руйнуюць дамы, нейкія аркады, альтанкі, вісячыя садзікі, клумбы і градкі, мініяцюрныя ручайкі і вадаспады, прыкрытыя дыванамі кветак стрэшкі, аброслыя густым вінаградом платы, ламаюць драўляныя сходы, зьнішчаюць лавачкі, што стаяць пад дамамі, разбураюць дрывоўні і куратнікі, брамы і форткі. Усё гэта зьнікае з вачэй. Людзі глядзяць, як бульдозеры напіраюць на гэты краявід, што ствараўся гадамі, (на гэтым месцы паставяць бетонныя буйнапанельныя скрынкі), як топчуць і пераўтвараюць у сьметнік тыя зялёныя, ціхія і ўтульныя вулчкі, завулкі і закуткі. Людзі стаяць і плачуць. І я таксама стаю сярод іх і плачу.

Усё мінула – і СССР, і Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка Арменія, і камунізм, але мысьленьне, тое мысьленьне, самым першым правілам якога было: спачатку зьнішчыць усё, што магчыма, – гэтае мысьленьне засталася, добра пачуваецца, квітнее.

Грант Матэвасян – іх славуты пісьменьнік. Год нараджэньня 1935. Хударлявы, высокі, трохі гарбаты. У яго вечна заклапочаны твар, і яго думкі таксама вечна заклапочаныя. Яны тычацца будучыні армянаў. Іх на сьвеце дзесяць мільёнаў. Ці маюць яны шанцы пратрымацца? Перш за ўсё – пратрымацца ў Арменіі, дзе іх толькі тры мільёны, і кожнага разу эмігруюць усё новыя і новыя тысячы. Ці не чакае іх лёс жыдоў: будуць існаваць, але толькі ў дыяспары, толькі як выгнаныя, асуджаныя на свае гета, раскіданыя па ўсіх кантынентах?

З армянамі ўласна можна паразмаўляць толькі пра армянаў. Можна даведацца, у якіх краінах яны жывуць, якія маюць прозьвішчы і адрасы. Можна, напрыклад, запытацца: а ці ёсьць нейкія армяне ў Сенегале? Хвіліна разважаньня, і адказ: была адна армянка, жонка французскага лекара, але ўжо выехала і жыве ў Марсэлі.

Армяне паўсюль намагаюцца рабіць добрыя ўчынкі. Ці я ведаў, што лекар, што спрабаваў уратаваць Міцкевіча, якога атручвалі туркі, быў армянінам? Ня ведаў? А гэта ж гістарычны факт!

Але з Матэвасянам мы не гаворым ні пра Сенегал, ні пра Міцкевіча. Мы гаворым пра мінуўшчыну. Ці магчыма, каб мінуўшчына мінула? Армянскае мінулае – гэта трагічнае дрэва, якое і надалей кідае цень. Каб не было мінулага і разьні паўтара мільёна армянаў у 1915 годзе, можна было б паразумецца з туркамі, паразумецца з ісламам і жыць спакойна. А так? Аднак у гэтай размове мы ня можам нічога вырашыць, ня можам адшукаць адказу на ніводнае пытаньне. Мне прыгадваецца меркаваньне

французскага філосафа Антуана Курно, што мы не разблытваем цяжкасьці, а толькі пераносім іх на потым. “Мастацтва высвятленьня, – кажа Курно, – так, як і мастацтва правядзеньня перамоваў, гэта папросту мастацтва пераносу цяжкасьцяў на потым. Ёсьць, хацелася б сказаць, у пэўных рэчах нейкі недатыкальны запас непаразуменьня, камбінацыі якога людскі розум ня ў стане ні выдаліць, ні зьменшыць, можа толькі розным спосабам расставіць, часам пакідаючы ўсё напалову асьветленым, іншым разам растлумачыўшы некаторыя пункты за кошт іншых, якія закрывае цемра яшчэ большая, чым перад гэтым”.

Калі мы разьвітваемся, Матэвасян кажа: “Тэлефануй мне, тэлефануй і кліч – Грант, хачу гарбаты!”

Вяртаюся ў гатэль. Раньні восеньскі вечар, цёплы, лагодны. Натойпы шпацыруючых людзей. Адчуваецца нейкая зычлівасьць гэтых вуліцаў, гэтага гораду. У адным з завулкаў, у глыбінях цемры, тлее жар. Каля жалезнай печкі сядзіць малы хлопчык. Смажыць шашлыкi. Яго вялікія чорныя вочы ўтаропленьня ў агонь. Яго зачараваны, амаль непрытомны позірк, нібыта па-за прасторай, па-за часам.

Тыгран Мансуран, кампазітар. Яго канцэртны для віяланчэлі выконвалі сімфанічныя аркестры Бостану і Лондану. Нядаўна ён напісаў рэквіем, каб ушанаваць памяць 12-гадовай скрыпачкі Сіранус Матэвасян, якая загінула падчас землятрусу ў Сьпітаку.

“Тут? – паўтарае ён пытаньне. – Гэтая частка сьвету – культурная пуштэча. У нас ёсьць вялікая сьпявачка Аракс Даўцян, адна з дзясці найлепшых сапрана сьвету. Але тут яе ніхто ня ведае, ніхто пра яе ня чуў. Сьпявала б тут для пустой залы. Тут? Тут здольныя націскаць курок – гэта няцяжка. Калі канчаецца год, я кажу сабе: “Якое гэта шчасьце, яшчэ адзін год мінуў!” Мансуран – ажыўлены, няравны, сама ўражлівасьць. Ён ня мае сваёй кружэлкі, яшчэ не дачакаўся. Гэта нікога тут не хвалюе.

Вызірае праз вакно. Ён жыве на чацьвёртым паверсе ў адным з тых жахлівых панельных дамоў з эры Брэжнева, якія пабудаваныя настолькі тандэтна, настолькі крыва, груба і дрэнна, што іх трэба было раскідаць, а не здаваць кватэранаймальнікам. У гэта немагчыма паверыць, але замест ліфтаў прыстасаваныя гарняцкія клеткі. А клубкі электраправодкі, замест таго, каб быць умураванымі, зьвісаюць з вонкавага боку сьценаў, альбо ляжаць на краю сходаў. Паколькі гарышчаў няма, а пралкі мае толькі эліта, людзі разьвешваюць бялізну на шнурах і дратах, расьцягнутых паміж балконамі, між камяніцамі і вуліцамі. Калі надыходзіць цудоўны дзень, бо ў крамах зьяўляецца мыла, паўсюль адбываецца мыцьцё і разьвешваньне бялізны. Калі дзьме вецер, бялізна надзімаецца, калышацца і лапоча, а гарады Арменіі нагадваюць эскадры магутных паруснікаў, якія плывуць па ўсхваляваным моры да далёкіх берагоў.

Перад домам Мансурана расьце купа высокіх таполяў. З вакна відаць іх лісьце якое дрыжыць і серабрыцца на сонцы. “Мой сьвет, – кажа мне Мансуран, калі мы сядзім у ягонаі цеснай, ахайнай кватэры, – Дэбюсі і гэтае лісьце. Я магу слухаць іх музыку без перапынку”. Ён змаўкае, схіляе галаву, паказвае пальцам у бок вакна. “Чуеш?” – пытае і ўсьміхаецца. На глыбокім музычным тле, які дае рытмічны, паўтаральны пошум дрэваў, чуецца раскладзенае на лёгкія і рухомыя танальныя дэталі шамаценьне

крохага, неспакойнага лісьця, пранізанае, пераплеценае высокім, вібруючым шчабятаньнем птаства.

Валер вязе мяне за 30 кіламетраў на ўсход ад Ерэвану – да Гарні. Увогуле ў мяне няма часу, але аказваецца, што паездка ў Гарні – гэта нешта катэгарычна, радыкальна абавязковае! Чалавек тут нявольнік – ён павінен быць пакорным, падатлівым, паслухмяным, інакш ён нічога ня ўбачыць, нічога не даведаецца.

Як вокам ахапіць – голыя камяністыя узгоркі, круглявыя, паліраваныя ветрам праз мільёны гадоў, яны нібыта з іншай планеты, з Месяцу. Ні сьледу чалавека, ні сьледу дрэва. І раптам, на вяршыні ўзвышша – карова. Нерухомая, урослая ў зямлю нібыта камень. Чым жывіцца гэтая бедная жывёліна? Тут жа нічога няма, ні травы, ні лісьця. Пакінутая, нібыта забытая ўсімі карова. Пакінутая сама сабе, на ўласную цярплівасьць, на ўласнае шчасьце. Толькі тут можна зразумець Ясеніна, які седзячы ў Парыжы, марыў пра тое, каб можна было абняць карову за шыю!

Па дарозе Валер затрымаўся, каб паказаць мне месца, дзе любіў праводзіць час Эгішэ Чарэнц. Чарэнц – іх самы вялікі паэт, закатаваны Сталінам у 1937 годзе.

“Калі ты крочыш па сваім духмяным полі,
Дык вясна ідзе побач з табою”.

Выгляд з гэтага месца прасторны, высокі. Горы і горы, дымка, сьвятло, пастэльная празрыстасьць – імпрэсіянізм.

Гарні – гэта сьвятыня, пабудаваная больш за дзьве тысячы гадоў таму ў гонар прыгожага бога сонца – Геліяса. Я павінен убачыць Гарні, бо раптам у мяне ўзьнікнуць нейкія сумненьні, ці сапраўды Арменія належыць да міжземнаморскага сьвету, сьвету старажытнай Грэцыі і Рыму. Дык вось, калі ласка – доказ. А яшчэ, навокал руіны крэпасьці – крэпасьці, якая праз вякі стрымлівала розных манголаў, татараў, усю разьёшаную Азію. Вось што значыла каланізацыя ў часы Гарні. Значыла – будаваць дарогі, якія ўжываюцца і цяпер, значыла – будаваць факторыі, узводзіць цудоўныя іянічныя сьвятыні. А сёньня, што яна значыць? Сёньня значыць даваць калашнікавы ў рукі басаногім, галодным, звар’яцелым з нянавісьці людзям!

Цяпер аўтобусам з Ерэвану да Грузіі, да Тбілісі. На выездзе з гораду ўказальнік: «Тбілісі – 253 км», «Масква – 1971 км».

Шаша бяжыць уздоўж возера Сяван. У тым месцы, дзе яна амаль сустракаецца з вадой, грамада хлопцаў затрымлівае аўтобус – яны прадаюць рыбу. Пасажыры кідаюцца да выйсьця і, як гэта заўсёды бывае ў Імперыі, калі дзе-небудзь зьявіцца нейкі тавар, адразу ствараецца задыханы і шумны клубок людзей, адразу пачынаецца змаганьне. Цяпер таксама, вырываюць рыбу адзін у аднаго, але гэта цяжкі паядынак, а перамога няпэўная і ніколі не канчатковая, бо рыбы сьлізкія, у дадатак яшчэ жывыя, спраўныя, дужыя, таму яны высьлізгваюць, некаторыя спрабуюць хаваць іх за пазуху, або па кішэнях, але ж гэтыя шэльмы ці самі ўцякаюць, ці нейкі хцівы і спрытны спадарожнік выхоплівае іх сабе.

Чалавеча-рыбная вайна заканчваецца нічыёй. Палова людзей застаецца з мокрымі, сьлізкімі, але пустымі рукамі. Рэшта запіхвае сваю

здабычу, якая яшчэ скача, але ўжо здыхае, куды атрымаецца. Аўтобус сьмярдзіць, як рыбны базар, але самае важнае – мы едзем далей.

Я ўзяў з сабой у дарогу “Кнігу гісторый” – твор позьнесярэднявечнага армянскага гісторыка, Аракеля з Тэбрызу. У разьдзеле LIII аўтар уводзіць нас у таямнічы і каляровы сьвет каштоўных камянёў: “Кайк, альбо карунд (рубін), асаблівасьці яго такія: калі чалавек возьме яго ў вусны, міне смага; а калі растапіць золата і кінуць карунд у растопленае золата, ён не згарыць, і колер яго застанецца некранутым таксама, як бляск. І яшчэ кажуць: хто носіць пры сабе карунд, той бывае мілы людзям; і яшчэ карунд добры, калі ўдарыцца.”

Мы едзем над нейкімі прорвамі, унізе ручаіны, уверсе сьнег копамі, раптам у пэўны момант паварот і – памежны кантроль. Войска. Расейцы. Уваходзяць у аўтобус, аглядаюць, нешта шукаюць. Вядома што – зброю. У гэты момант нейкі армянін ці грузін пачынае на іх крычаць, што яны затрымліваюць аўтобус, забіраюць час і г.д. Крычыць і крычыць. Цяпер, думаю, гэты чырвонаармеец застрэліць яго на месцы. Але дзе там – ня той час! Чырвонаармеец апраўдваецца, перапрашае, кажа, што загад – увесь патруль хутка зьнікае, мы далей паўзём па гарах.

“Агат, ці айн-уль-гур. Валодае ўсімі асаблівасьцямі карунду. Калі нехта яго носіць, не захварэе праказай, каростай і падобнымі хваробамі. Маёмасьць і набытак таго, хто носіць агат ня будзе ў заняпадзе, ён сам і яго словы будуць мілыя людзям. Агат добра насіць для паляпшэньня розуму. Колькі б ня выпіў віна чалавек, які носіць агат, ня страціць розуму. Так кажуць, але я гэтаму ня веру, бо віно – гэта львінае малако, і хто прагна п’е яго, той пазбываецца славы, розуму і маёмасьці”.

Мы ў Грузіі. Зрэшты ня трэба надпісаў іншым, ужо грузінскім альфабэтам, каб зразумець гэта. Дастаткова агледзецца па ваколіцах. У параўнаньні з Арменіяй Грузія – гэта заможнасьць, гэта лепшыя, значна багацейшыя дамы, большыя вінаграднікі, вялікія атары авечак і статкі кароў, вялікія плантацыі тытуню, зялёныя, сакавітыя лугі.

Дарога ўвесь час ідзе ў гарах, крутая, прылепленая да стромых схілаў. Лясы ўжо восеньскія, шматкаляровыя, узорыстыя. Пах рыбы, як на рыбным базары.

“Дыямант. Калі запытаешся пра асаблівасьці дыяманту, дык яны такія: калі ў чалавека плямістая скура, дыямант выводзіць плямы. Той хто носіць дыямант, прыемны каралям, яго словы абуджаюць павагу, ён не баіцца зла, не будзе мець болі ў страўніку, каросты, яго ня будзе падводзіць памяць, і ён будзе жыць вечно. Калі дыямант стаўчы на кавадле і падаць чалавеку, можна атруціць яго, як атрутай”.

Яшчэ высокая, на вяршыню гары, і раптам, з таго месца відаць унізе горад.

Гэта Тбілісі.

Чалавек на бетоннай глыбе

Некалі даўно Тбілісі быў горадам адной вуліцы – алеі Руставелі, якая цягнулася кіламетрам, па дне зьвілістай даліны. Самім сваім разьмяшчэньнем сярод зялёных і сагрэтых сонцам гор Тбілісі нагадваў адзін з тых

зацішных і ахвотна наведваемых курортаў, якімі багатыя швейцарскія і італьянскія Альпы. Па ўсёй Імперыі трэба было стаяць у чарзе, каб купіць бутэльку мінеральнай вады, а тут можна было піць гэтую ваду проста з крыніцаў, якіх шмат у горадзе.

Заходні канец алеі Руставелі заканчваўся раёнам Салялакі, які раскінуўся на малых і лагодных узгорках, які быў раёнам ажурных, пастэльных дамкоў, верандаў, балконаў і садочкаў. Нават цяпер тут і там Салялакі трохі захавалі былой прыгажосці. Усходні ж канец алеі яшчэ да нядаўняга часу, калі там паўстаў новы раён, губляўся ў лесе, які атачаў горад.

У апошнія гады Тбілісі вельмі змяніўся. Грузія, падобна, як і рэшта паўднёвых абшараў Імперыі, прыняла тыповую для ўсяго трэцяга сьвету мадэль разьвіцьця. Яна заключаецца ў імклівым, ненатуральным разьвіцьці сталіцы, коштам занябнаньня і далейшага зьбядненьня правінцыі. Паміж сталіцай і рэштай краіны ва ўсіх сферах паўстаюць страшэнныя дыспарорцыі.

Адна чацьвёртая грамадзянаў Грузіі цяпер жыве ў Тбілісі, адна трэцяя грамадзянаў Арменіі – у Ерэване. Калі прыняць тыя самыя прапорцыі, у Вашынгтоне павінна жыць больш за 50 мільёнаў людзей, у Варшаве – 8-10 мільёнаў.

Жыцьцё ў правінцыі – гэта сімвал гібеньня, беднасьці, безнадзейнасьці. Адсюль імкненьне пасяліцца ў вялікім горадзе, найперш – у сталіцы. Тут ёсьць персьпектыва лепшага жыцьця, павышэньня, кар’еры. У выніку старыя Тбілісі, Ерэван, Баку і г. д. абраслі вялізнымі раёнамі тандэтных убогіх карпусоў, пастаўленых без усялякай клапацілівасьці, танна і абы-як. У гэтых дамах нічога не зачыняецца, усё недакручана. Нічога не дапасавана. Што праўда, адрозьненні ў якасьці гэтых дамоў выразныя. Найлепш будуць у Маскве. Горш – у астатняй, еўрапейскай частцы Імперыі. Самы нізкі стандарт дастаўся дамам грузінаў, узбекаў, якутаў, буратаў.

Ці памятаеце “Планета людзей” Сэнт-Экзюперы? 1926 год. Аўтар, пачынаючы пілот, павінен праляцець з Тулузы, праз Гішпанію, у Дакар. Авіятэхніка яшчэ ў пялюшках. Самалёты псуецца, пілот павінен быць гатовы да пасадкі ў любы момант, у любым месцы. Сэнт-Экзюперы вывучае мапу сваёй трасы, але тая мапа нічога не гаворыць яму, яна абстрактная, агульная, “пустая”. Ён вырашае параіцца са старэйшым калегам, Анры Гіёмам, які ведае гэтую трасу на памяць. “Якую ж дзіўную лекцыю географіі, – узгадвае аўтар, – даў мне ў той час Гіём... Ён не гаварыў пра Кадыс, але пра тры памаранчавыя дрэўцы, што растуць на ўскрайку поля пад Кадысам: “Сьцеражыся тых дрэваў, адзнач іх на сваёй мапе”... І з таго моманту тры памаранчавыя дрэўцы займалі на маёй мапе больш месца, чым Сьера Нявада”. Гіём зьвяртае яго ўвагу на ручай, які недзе там цячэ, схаваны сярод травы. “Сьцеражыся той ручайны, яна псуе ўсё поле, пазнач яе сабе на мапе”. Віючыся сярод травы ў тым раю дабраслаўнага поля, дзе я мог бы шукаць ратунку, яна падпільноўвае мяне за дзьве тысячы кіламетраў адсюль. Пры першым выпадку гэтая ручайна ператварыла б мяне ў сноп полымя... Таксама я прымаў абарончую паставу супраць трыццаці бараноў, раскіданых нібы ў стралковым ланцузе, на схіле ўзвышша... Думаеш, што нічога няма на гэтым лузе, і раптам – бац! Трыццаць баранаў укладваюцца табе пад колы...”

Думаю, што кожны грузін, кожны жыхар Каўказу мае ў сваёй памяці

такую загаданую мапу. Ён вывучаў яе падрабязнасьці з дзяцінства – у сваім доме, у сваёй вёсцы, на сваёй вуліцы. Гэта мапа-перасьцярага, мапа пагрозаў. Толькі што мапа жыхара Каўказу не асьцерагае яго ад памаранчавых дрэўцаў, ручаіны або статку бараноў, але засьцерагае ад кагосьці з іншага клану, з іншага роду, з іншай нацыянальнасьці. “Асьцярожна, гэта дом, у якім жыве асецін...”, “Гэта вёска абхазцаў, старайся абмінуць яе...”, “Не хадзі гэтай сьцежкай, бо ты не грузін. Грузіны табе не даруюць...”

Калі размаўляеш з гэтымі людзьмі, уражвае, наколькі кожны з іх дасканала, да дробязяў, ведае сваё навакольле. Дзе хто жыве, з якога роду, колькі іх, якія адносіны былі паміж імі некалі, учора, якія сёньня. Гэтыя непраўдападобна падрабязныя веды пра іншых тычацца толькі жыхароў найбліжэйшай ваколіцы. Што за яе межамі (зрэшты якія цяжка акрэсьліць), гэтага ўжо ніхто ня ведае і – што самае важнае – зусім не цікавіцца гэтым. Сьвет жыхара Каўказу зачынены, цесны, абмежаваны яго вёскай, яго далінай. Бацькаўшчына – гэта тое, што можна ахапіць адным позіркам, што можна абыйсьці за адзін дзень. Каўказ – гэта вельмі багатая этнічная мазаіка, сатканая з бясконцай колькасьці дробных, часам мініяцюрных групаў, клануў, родаў, зрэдку – народаў (хоць з улікам прэстыжу і павагі, акрэсьленьне “народ” тут у паўсюдным ужытку, нават калі гаворка ідзе пра малыя супольнасьці).

Другое, што зьвяртае ўвагу, гэта пануючыя спакон веку суджэньні, тыранія стэрэатыпаў. Тут усё устаноўленае, акрэсьленае, вызначанае яшчэ ў тыя часы, якія тонуць у глыбіні гісторыі. Ніхто ня ў стане насамрэч адказаць, чаму армяне і азербайджанцы так моцна ненавідзяць адзін аднога. Ненавідзяць і ўсё! Кожны гэта ведае, кожны гэта ўсмактаў з малаком маці. Гэтай нязьменнасьці суджэньняў спрыяла і ўзаемная ізаляцыя (горы!), і факт, што ўвесь рэгіён Каўказу быў уціснуты паміж вельмі адсталымі краінамі – Іранам, Расеяй і Турцыяй. Кантакт з ліберальнай і дэмакратычнай думкай Захаду быў немагчымы, а суседзі не давалі павучальных прыкладаў, не было ад каго вучыцца.

Людзей, якія жывуць тут, таксама адрозьнівае нейкае непрадбачлівае і незразумелае эмацыйнае хістаньне, непрадбачаная, раптоўная зьмена настрою. Увогуле яны дабразычлівыя, гасьцінныя, суіснуюць жа гадамі, у меру спакойна. Ажно раптам, раптам нешта сталася. Што? Нават не пытаюцца, нават ня слухаюць, толькі хапаюцца за кінжалы і шаблі (цяпер за аўтаматы і базукі) і раздражнёныя, і ўзбуджаныя кідаюцца на ворага і не супакояцца, пакуль ня ўбачаць крыві. Але ж кожны з іх, калі ўзяць асобна, мілы і ветлівы, мае добрае сэрца. Сапраўды, можна паверыць, што недзе там, унутры яго, павінен круціцца і падбухторваць да звадаў д’ябал. А потым усё раптам супакойваецца, вяртаецца status quo ante¹, вяртаецца штодзённасьць, будзённасьць і папросту – правінцыйная нуда.

Летам 1990 году ў некалькіх месцах на алеі Руставелі сядзяць людзі, яны трымаюць транспаранты, плакаты, здымкі такім чынам, што калі нехта праходзіць побач і меў бы цікавасьць, можа ўсё дакладна прачытаць і паглядзець. Гэта форма пратэсту, ці звычайна – форма зьвяртаньня

² У ранейшае становішча (лацін.)

³ Сядзячы страйк (англ.)

публічнай увагі на сваю праблему, якая мне вядома яшчэ з Ірану і Лівану, і якую паўсюль прынята называць па-ангельску: sit-in².

Колькасьць людзей, якія прымаюць удзел у гэтым sit-in, можа быць рознай – ад некалькіх асобаў, да некалькіх тысячаў і болей. Таксама здараюцца аднаасобовыя sit-in, але яны мала дзейсныя: сур’ёзная ўсё ж справа вымагае шматлікага рэзерву. (Групы на алеі Руставелі маюць па некалькі дзясяткаў асобаў). Часьцей за ўсё sit-in арганізуюць на прыступках установаў (каб прымусіць улады да дзеяньняў) альбо на прыступках цэркваў ці мячэтаў (бо там бясьпечней).

Прасьцей кажучы, sit-in заключаецца ў тым, што людзі сядзяць, публічна выставіўшы свае пастулаты. І ўсё. І толькі. Sit-in – гэта форма ўздзеяньня нечуванна спакойная і лагодная. Тут ніхто не крычыць, ніхто не пагражае кулаком, не праклінае, не заклікае Пана Бога ў сьведкі. Тыя, хто ўдзельнічаюць у sit-in, маўчаць. Яны стараюцца не размаўляць ні паміж сабой, ні з мінакамі. Яны засяроджаныя, на варце. Sit-in гэта вельмі дзіўнае спалучэньне пратэсту і згоды, бунту і пакоры. Удзельнікі sit-in па сутнасьці прызнаюць рэчаіснасьць у яе самых агульных рысах, яны толькі хочуць унесці ўласныя карэктывы і абазначыць сваю прысутнасьць у ёй. Яны прымаюць, што сьвет несправядлівы, і толькі лішак той несправядлівасьці абуджае іх супраціў. Калі б нехта хацеў, яны ахвотна прыступілі б да перамоваў. Сапраўды, у глыбіні сэрца яны патрабуюць гэтага – ім патрэбны нейкі сацыяльны псіхааналітык, які паставіўся б да іх з цеплынёй і зірнуў бы зычліва ў іх набалелыя душы.

Sit-in – гэта вельмі ўсходняя форма пратэсту. У Еўропе маніфестанты ідуць лавінай, але такая маніфестацыя хутка разыходзіцца і знікае. У Аргенціне маніфестанты ходзяць па кругу, але гэта таксама ня можа цягнуцца доўга. У то жа час форма sit-in мае два моцныя бакі. Па-першае, гэта форма працяглая. Сядзячы можна маніфеставаць тыднямі і месяцамі. Для гэтага, натуральна, патрэбныя людзі Усходу – з іх каменнай цяроплівасьцю, здзіўляючай трываласьцю і ўпартасьцю. Па-другое, сядзячых людзей выдаліць цяжэй, чым разгнаць натоўп, які маршыруе.

Але навошта праганяць тых бедных людзей, якія сядзяць на прыступках гарвыканкаму? Яны ж нікому ня робяць нічога злага. Увогуле, гэта апра-нутыя ў чорнае кабеты, якія хочуць падзяліцца трагічнай навіною: вось забілі дачку ў часе маніфестацыі, вось сына забілі ў Чырвонай Арміі. Я заўважыў, што тыя кабеты, якія выцягваюць перад сабой здымкі сваіх загінулых дзяцей, хацелі б, каб людзі затрымліваліся, бралі ў рукі гэтыя здымкі, прыглядаліся б да гэтых маладых, часам такіх прыгожых твараў. Для нас, магчыма, гэта цяжкая сітуацыя, але тут, у Грузіі – не, тут жалоба робіцца адкрытай урачыстасьцю, яна зьяўляецца актам публічнай і жахлівай маніфестацыі.

Побач з няшчаснымі маткамі сядзяць і іншыя групы sit-in. Гэта незалежніцкія групы, якія дамагаюцца для сваіх народаў самастойнасьці, яны хочуць самі вырашаць свой лёс. Напрыклад, сто тысячаў абхазаў хочуць пакінуць Грузію і стварыць уласную дзяржаву. Ім цяжка здзіўляцца. Абхазія – гэта адзін з самых прыгожых куточкаў сьвету, другая Рыўера, другое Манака. Дык вось абхазы прыйшлі да той самай думкі, якая дваццаць гадоў таму прыйшла да галавы жыхарам цудоўнай і вечна сонечнай выспы ў Карыбскім моры пад назвай Анцігуа. Выспа была брытанскай калоніяй.

Жыхары Анцігуа стварылі ў сямідзясятых гадах народную вызваленчую партыю, абвясцілі незалежнасць і здалі выспу ў арэнду сетцы гатэляў Хілтан. Лондан мусіў выслаць узброеную экспедыцыю (400 паліцыянтаў), каб распусціць партыю і скасаваць кантракт. Вось і тут, на Каўказе – падобна: вызваленыя абхазы маглі б адшукаць на Захадзе якую-небудзь фірму ўладальніцу гатэляў, падпісаць з ёй дамову і пачаць нарэшце добрае жыццё!

Але ці аддасць Грузія Абхазію, калі гэта такі смачны кавалак? Грузінаў чатыры мільёны, а абхазаў толькі сто тысячаў. Лёгка прадбачыць, чые шанцы большыя.

Справа Абхазіі (і яе вызваленчых амбіцыяў) лепш за ўсё гаворыць пра тое, чаму Каўказ (і ня толькі) раптам закіпеў, чаму Каўказ запалаў. Дык вось таму, што там сышліся дзве рэчы, адразу стварыўшы такую гаручую выбуховую сумесь. Першы раз там з’явілася разуменьне інтарэсу, і першы раз на рынку з’явілася лёгка даступная зброя.

У такой дзяржаве, як былы СССР, існаваў толькі адзін інтарэс – інтарэс таталітарнай дзяржавы. Усё было цалкам падпарадкавана яму, усе іншыя інтарэсы выкараняліся і знішчаліся самым радыкальным спосабам. І вось дзяржава-манапаліст раптоўна і беззваротна валіцца. Адрозніжжыце сотні, тысячы розных інтарэсаў большых і меншых, прыватных, групавых, нацыянальных уздымаюць галаву, ідэнтыфікуюцца, акрэсліваюцца і рашуча дамагаюцца даўно адмоўленых ім правоў. Натуральна ў дэмакратычнай дзяржаве таксама ёсць процьма розных інтарэсаў, але супярэчнасці і канфлікты паміж імі вырашаюцца ці ўлагоджваюцца спрактыкаванымі, надзейнымі грамадскімі і дзяржаўнымі ўстановамі. Тут жа такіх устаноў няма (і доўга ня будзе!). Як жа вырашаць натуральныя супярэчнасці інтарэсаў, калі нельга ўжо гэта рабіць метадам пугі і перасяленьняў?

І вось замест не існуючых яшчэ трацейскіх устаноў, з’яўляецца просты шлях, шлях сілы. Такому вырашэнню спрыяе той факт, што разам з развалам былой дзяржавы і аслабленьнем дысцыпліны ў арміі, на чорным рынку з’явілася шмат усялякай зброі, да бронетранспарцёраў і танкаў уключна. Хто жывы, узбройваецца і вострыць меч. Але ў той краіне лягчэй знайсці пісталет ці гранату, чым кашулю ці шапку. Таму па дарогах кружаць арміі і аддзелы, якія цяжка распазнаць і ідэнтыфікаваць, цяжка вызначыць, хто ёсць кім, чаго ён хоча, за што змагаецца. Адраджаецца формула самазванства, тыповая для часоў хаосу і нераз’бярыхі. З’яўляюцца і знікаюць нейкія правадары, нейкія лідэры, аднавіцелі, збавіцелі.

Найлепшая праверка – гэта наведваць такія краіны кожныя некалькі месяцаў. Кожны раз відаць новыя твары, чуваць новыя прозвішчы. А што з тымі, папярэднімі? Невядома. Можа хаваюцца? Можа адкрылі прыватную фірму? Можа папярэджваюць, што вярнуцца ў любы момант? Не выпадкова на забавляльных дзіцячых пляцоўках атракцыён, на якім імчыцца ўгору і ўніз на злом галавы, называецца “Russian Mountain”¹. Вагончыкі рухаюцца з такой хуткасцю, што немагчыма разгледзець ніводнага твару пажыраў, усе недзе пралятаюць, знікаюць. Падобнае тут і ў мясцовай палітыцы. Некага выберуць і адразу прагоняць. Праз

¹ Расейскія горкі (англ.)

хуткі час выгнаны вернецца, каб прагнаць таго, хто заняў яго месца. На здымках, гвардыя таго, хто вярнуўся, узьнімае пісталеты ў трыумфуючым жэсьце. У той час новы выгнанец уцякае са сваёй гвардыяй пад покрывам ночы.

“Дасьледчык турэцкай і мангольскай гісторыі ў той частцы сьвету – піша між іншым пра Каўказ знакамiты брытанскі гісторык сэр Олаф Кэйраў – знаходзіцца ў сітуацыі чалавека, які стоячы на гаўбцы назірае за хаатычнымі і непрадказальнымі паводзінамі натоўпу, што сабраўся па нейкай значнай нагодзе. Адны групы сустракаюцца і аб’ядноўваюцца, іншыя перамешваюцца паміж сабой, а потым распадаюцца. Раптам зьяўляецца нейкі аб’ект зацікаўленьня, і ўвесь натоўп пачынае ісьці ў адным кірунку толькі за тым, каб праз момант ізноў распаўзьціся. Нейкі прамоўца зьбірае на момант жменьку слухачоў. Тут і там палітычныя і персанальныя канфлікты робяцца пачаткам сумятні. А потым пачынаецца разьня і зьнішчэньне, хоць часам зьяўляюцца таксама здаровы розум і творчыя дзеянні”.

Сталіца Абхазіі – Сухумі, горад пальмаў і бугенвілій. Я быў там у 1967 годзе. Нататка з таго часу: “У Сухумі Гурам забраў мяне на смажаную рыбу ў рэстаран “Дыяскурыя”. Прыгожае месца. Рэстаран пабудаваны на скалах, затопленых у Чорным моры. А скалы, на якіх ён стаіць, гэтыя руіны грэцкай калоніі – Дыяскурыі, што існавала тут дваццаць пяць стагоддзяў таму. Сядзячы за столікам, можна аглядаць на марскім дне горад, які цяпер пераўтварыўся ў нейкі велічэзны акварыум, па вуліцах якога цягнуцца чародкі тоўстых і лянiвых рыб”.

Цікава, ці Дыяскурыя далей стаіць на дне мора, ці, пратрываўшы там дзьве з паловай тысячы гадоў, была канчаткова зьмецэная грузiнска-абхазскімі ракетамі.

З маім гаспадаром, якога завуць Гія Сартанія (ён малады пісьменьнік і перакладчык), мы едзем за горад, каб зьдзейсьніць пілігрымку ў цэркаўку Сьвятой Ніны ў Сантаўра. Хрысьціянства ў Грузіі – рэлігія вельмі старажытная, бо ўкаранілася тут ужо ў IV стагоддзі, і гэтая цэркаўка была збудаваная менавіта ў тыя часы. Потым мы наведваем царкву ў Джвары, якая была ўзведзеная на дзьвесьце гадоў пазьней. Але нягледзячы на гэтую розьніцу ў два стагоддзі, абедзьве цэрквы падобныя паміж сабой, яны зьяўляюцца творам той самай чуйлівасьці і ўяўленьняў, якія, як бачна, не зьмяніліся праз вякі.

Увайсьці ў гэтыя цэрквы цяпер, значыць вярнуцца ў часе на тысячу гадоў назад. Справа ў тым, што дагэтуль яны былі або зачыненыя, або пераўтвораныя ў музеі атэізму ці склады паліва, ці збожжа. А перад гэтым іх дашчэнтна абрабавалі, пакінуўшы голыя, строгія сьцены. У такім стане цяпер яны былі аддадзеныя вернікам. І ўсё нібыта вярнулася ў век катакомбаў. Вось у пустых, голых мурах зьбіраюцца першыя хрысьціяне.

“Між тым зрабілася цалкам цёмна, месяц яшчэ не ўзышоў, таму ім цяжка было б адшукаць дарогу, каб ня тое, як прадбачыў Хілё, што яе ўказвалі самі хрысьціяне. Справа, зьлева і сьпераду віднеліся цёмныя постаці, якія накіроўваліся да пячаных лагчынаў. Некаторыя з тых людзей несьлі ліхтарыкі, аднак укрываючы іх наколькі магчыма плашчамі, іншыя, якія лепш ведалі дарогу, ішлі ўпоцемкі”. Гэта з “Quo vadis” Сянкевіча. Але я і Гія цяпер зьяўляемся сьведкамі падобнай містэрыі. Бо ў той пустой,

вельмі халоднай царкве ў Джвары ёсць толькі адзін прынесены звонку прадмет – невялікі металічны крыж, які стаіць на голым каменным алтары. Перад алтаром схіляецца сьвятар, на галаве ў яго каптур. Цішыня, чуваць толькі водгалас вады, якая сьцякае па сьценах. І павольныя крокі некалькіх жанчын, якія ўваходзяць са сьвечкамі. Бляск тых сьвечак асьвятляе паўзмрок цэркаўкі. Адна з жанчын выцягвае з торбы пшанічны праснак і дзеліцца з кожным прысутным. Ёсць нешта кранальнае ў гэтым напоўненым вільгацьцю і змрокам інтэр’еры, у гэтай маўклівай сцэне з пшанічным хлебам, у тых дзіўных паводзінах сьвятара, які не павярнуўся і не паглядзеў на нас.

На досьвітку адпраўляюся аўтобусам з Тбілісі ў Баку. Амаль увесь час далінай паміж Вялікім і Малым Каўказам. Героя гэтай трывіяльнай, камічнай эпапеі завуць Рэваз Галідзэ. Ён мажны, і нават тоўсты мужчына пасья пяцідзесяці, кіроўца нашага аўтобусу. Я ня ведаю, ці быць кіроўцам аўтобусу для яго – гэта аванс ці паніжэньне, дастаткова адразу сказанага мне, што ён шмат гадоў езьдзіў на фурах у розныя краіны Еўропы, што мае, а як жа, сусьветны глянец і вопыт. У аўтобусе, які ўсю дарогу ў пяцьсот кіламетраў быў поўны, а пасажыры ў ім часта мяняліся, адзінымі асобамі, што мелі легальна купленыя білеты, былі дзьве расіянкі, якія ехалі ў Кіравабад, і я. Астатнія плацілі Рэвазу вызначаную ім суму, а ён распіхваў атрыманыя скруткі рублёў па ўсіх кішэнях. Рэваз быў сапраўдным каралём гэтай трасы, яе бясспрэчным панам і ўладаром.

Дзень быў хмурны і даждлівы, а навакольле, як для той часткі сьвету, шматлюдным. Так штораз мы сустрэкалі групы прамоклых і зьмерзлых людзей, якія стаялі пры дарозе. Заўсёды нагужаныя пакункамі, альбо трымаючы на вярочы барана ці казу, убачыўшы аўтобус, яны ўмольна працягвалі руку ў жабрацкім жэсьце. Яны не прасілі капейкі ці зменькі рысу, толькі малілі Рэваза, каб праявіў крыху літасьці і забраў іх з сабой. Можна здагадацца, што людзі стаяць так цэлымі днямі, бо аўтобусы ходзяць тут рэдка, дарога небяспечная, побач ідуць баі (азэрбайджанцы з армянамі), мы мінаем згарэлыя каркасы аўтамабіляў, такім чынам, адважны Рэваз тут – сапраўдны манапаліст! І, натуральна, карыстаецца сітуацыяй. Ён увесь час праводзіць нешта падобнае да бязьлітаснага аўкцыёну. А менавіта, спаткаўшы на трасе групу ахвочых ехаць, затрымліваецца і пытаецца – колькі плоцяць і на якую адлегласьць едуць. Калі плоцяць шмат, а адлегласьць невялікая, Рэваз выкідае з аўтобусу тых, хто плоціць горш, нягледзячы на тое, што дадому ім яшчэ сто кіламетраў! І выкідае, нягледзячы ні на што, ужо ўзяўшы плату!

Мяне Рэваз не выкідае, бо – па-першае, я адзіны пасажыр, у каго ёсць білет (расіянкі ўжо выйшлі), па-другое, я іншаземец, па-трэцяе – маю тэмпературу пад сорок і паміраю. Чым бліжэй Баку, тым большай робіцца бязьлітаснасьць Рэваза. На пачатку дарогі яшчэ ехала шмат яго пабрацімаў грузінаў – з імі Рэваз лічыўся, цяпер увесь аўтобус – гэта азербайджанскія сяляне: нейкія зацюканыя, баязьлівыя, запалоханыя. Беднасьць гэтых людзей прыгнятае, сумна глядзець на іх, і калі адзін з іх, убачыўшы, што ў мяне высокая тэмпература, дастае з кошыка і падае мне бутэльку ліманаду. Узрушанасьць сьціскае мне горла.

Мы ўжо недалёка ад Баку. Жахлівы краявід: вялікія участкі зямлі залітыя смалой, засыпаныя шлакам і гарамі бязьладна пакінутых бетонных плітаў.

Паўсюль ліецца цяжкая бакінская нафта, цячэ струменямі, стварае сьмярдзючыя калюжныны, застоеныя азёры, затокі. Нафта на паверхні мора, а пляжы – я помню яшчэ тут жоўты пясок! – чорныя, тлустыя, пакрытыя мазутам і сажай.

Каб дабрацца да Баку, які ляжыць у затоцы, трэба яшчэ падняцца стромкай і крутой дарогай на ўзвышша, што атачае горад. На адным з паваротаў сцэна, якая дазваляе мне паглядзець на Рэваза з цеплынёй. Пасярод гэтага цёмна-асфальтавага, смалістага і ліпкага краявіду стаіць глыба бетону, а на ёй кімсьці падняты жывы чалавек, толькі чалавек бяз ног, яго цела ўстаўленае ў драўляную скрынку ад гародніны.

Я зьяўляюся сьведкам нейкага рытуалу, выразна устаноўленага нейкай доўгай традыцыяй. Бо, калі мы даязджаем да таго месца, Рэваз спыняе аўтобус, вітае мужчыну і ўкладвае яму ў кішэню кашулі салідны скрутак рублёў.

Уцёкі ад сябе самога

У Баку я спыніўся ў кватэры расейкі, якой удалося выехаць адсюль, калі ў горадзе пачаліся беспарадкі, рабункі і падпалы. Я сустрэў яе ў Маскве, дзе яна пасялілася ў сваёй сям’і. Даючы мне ключ ад кватэры, сказала рашуча: “Туды ўжо ніколі не вярнуся”. Яна ўсё яшчэ была напалоханая, уражаная горадам, які стаўся трафеем агрэсіўных і жорсткіх бандаў. Распавядала, што дабралася на лётнішча толькі дзякуючы таму, што яе пагадзіўся забраць кіроўца «хуткай дапамогі» – інакш не адважылася б паказацца на вуліцу.

Ужо на зьмярканьні аўтобусам Рэваза мы дабраліся да вакзалу ў Баку. Аўтобусы, якія прыязджаюць з правінцыі, сярод дакучлівай какафоніі клаксонаў упаўзаюць у густы, рухавы тлум, у хмару тых, хто вітаецца і разьвітваецца, сунуцца паміж кучамі клункаў, торбаў і мяшкоў, што ляжаць тут паўсюль, паміж прадаўцоў памідораў, агуркоў і шашлыкоў, паміж грамадамі дзяцей, якія просяць бакшыш, паміж нязграбных і аступелых паліцыянтаў з палкамі ў руках. Усход, сапраўдны Усход, які пахне анісам і кардамонам, баранім лоем і смажанай папрыкай, нейкі Ісфаган ці Кірчук, Ізьмір ці Герат, сьвет экзатычны, шумны, асаблівы, заняты сабой і ў сабе замкнёны, недасягальны нікому звонку. Калі дзе сустрэнуцца яго людзі, там адразу ўзьнікае каляровае, рухавае зборышча, базар, сук, рынак, адразу поўна ўскрыкваньняў, сваркі, лезуць адзін аднаму ў вочы, але потым (цярплівасьці!) усё замяняецца супакоем, танным рэстаранчыкам, гутаркай, прыязным ківаньнем галавы, шкляначкай мятнай гарбаты, драбком цукру.

На гэтым вакзале я хутка зразумеў безнадзейнасьць свайго становішча. Як дабрацца адсюль дадому, калі я дакладна ня ведаю, дзе ён знаходзіцца, у дадатак у мяне цяжкая валізка з кніжкамі (жахлівая манія паўсюль купляць кніжкі) і тэмпература пад сорок градусаў? “Ці можаце зрабіць ласку, – пытаюся кожнага сустрэтага чалавека, цягнучы яго за рукаў альбо хапаючы за крысо халата, – дзе вуліца Палухіна 117?” Але людзі вырываюцца, з нецярплівасьцю адштурхоўваюць мяне, імкнуцца далей. Урэшце я разумею, што нічога ад іх не даведаюся, бо гэта прыезджыя з раёну, сяляне з калгасаў, гандляры тканінамі, садавінай і гароднінай з Дагестану, з Чачэна-Інгушэціі ці нават далёкай Кабардзіна-Балкарыі. Адкуль жа могуць ведаць

гэтыя затурканыя і ашаломленыя вялікім горадам горцы з Каўказу, дзе знаходзіцца Палухіна 117? Цягаюся далей па кругу, ледзьве жывы, перш за ўсё ад смагі. Няма чаго піць. Ужо вечар і адзіная бочка з квасам стаіць пустая.

Няма аніводнага таксі. Скарыўшыся, у адчаі я спыняюся ў канцы вуліцы і выцягваю руку, у якой трымаю шарыкавую асадку фірмы BIC. Доўга не стаю. Дзеці маюць сакаліны зрок. Адно з такіх дзяцей, едучы на машыне з бацькам, заўважыла чалавека, які вельмі выразна хоча падарыць яму асадку фірмы BIC. Па просьбе дзіцяці бацька спыняецца. Тады пытаю яго пра вуліцу Палухіна 117. Яны бяруць мяне ў машыну, едзем. Едзем доўга, мы ўжо далёка ад аўтавакзалу. Спыняемся ў нейкай старой частцы гораду, на старой, цёмнай вуліцы. Тут у разуменьні старадаўнасьці няма нічога ад снабізму, ад какецтва, ад раскошы і цаны антыкварыяту. Тут стары дом, гэта значыць дом, які не рамантаваўся цягам 73 гадоў.

Уваходжу ў цёмную браму, у цёмны падворак, натыкаюся на горы сьмецьця. Чую голас жанчыны. Яна пытаецца, што я шукаю. Праз нейкі час падыходзіць да мяне, бярэ за руку і вядзе да нябачных у цемры дзвярэй. “Чаму, – здзіўляецца яна, – у вас такая гарачая рука, мужчына?” (Усё радзей тут гавораць – таварыш, але таксама ня могуць сказаць – пан, бо гэта гучыць усё яшчэ буржуазна, а форма – ты, адносна асобы, якую добра ня ведаеш, ня ветлівая. Таму зьвяртаюцца адзін да аднаго – жанчына, мужчына.)

“Бо ў мяне тэмпература”, – адказваю. Навобмацак трапляем да дзвярэй, якія зачыненыя на вісячы замок. Уваходзім, кабета запальвае сьвятло. Бачу ложак. “Ведаеце, – кажу ёй, – ёсьць такія амерыканскія паштоўкі, на якіх напісана: ШЧАСЬЦЕ, ГЭТА... а далей розныя малюнкi паказваюць, што такое шчасьце. Дык вось зараз, кажу, шчасьце для мяне – гэта ўбачыць ложак.”

“Так, вы сапраўды хворы,” – кажа жанчына і праз нейкі час прыносіць мне імбрык з гарачай гарбатай, а на падносе цэлая калекцыя розных канфітураў і цукерак. Пытае, якой я нацыянальнасьці.

Як сяляне па ўсім сьвеце пачынаюць гаворку ад разважаньняў на тэму ўраджаю, а ангельцы любы абмен думкамі з дыскусіі на тэму надвор’я, так у Імперыі першым крокам устанаўленьня кантакту паміж людзьмі зьяўляецца ўзаемнае вызначэньне сваёй нацыянальнасьці. Бо ад гэтага будзе шмат чаго залежыць.

У большасьці выпадкаў крытэры зразумелыя і выразныя. Вось расеец, вось казах, вось татарын, вось узбек. Але ёсьць вялікі адсотак грамадзянаў гэтай дзяржавы, якім самаідэнтыфікацыя стварае сур’ёзныя цяжкасьці, якія – інакш кажучы – не адчуваюць сябе часткай ніякага народу. Вось прыклад майго знаёмага, Руслана, інжынера з Чалябінску. Яго дзед быў расейцам, бабуля – грузінка. Ён сын, і бацька Руслана, вырашыў, што будзе грузінам. Ажаніўся з татаркай. З любові да маці Руслан прызнаў сябе татарынам. Падчас навучаньня ў Омску ён ажаніўся з каляжанкай – узьбечкай. Цяпер маюць сына – Мутара. Якой нацыянальнасьці Мутар?

Часам гэтыя генеалагічныя дрэвы яшчэ больш заблытаныя і складаныя, так што многія не адчуваюць сябе зьвязаным з якой-небудзь нацыянальнасьцю. Гэта і ёсьць уласна той homo sovieticus – не з-за тыпу сьвядомасьці ці пункту погляду, але таму, што адзіным яго грамадскім вызначальнікам была прыналежнасьць да савецкай дзяржавы. Пасьля заняпаду гэтай дзяржавы

тыя людзі шукаюць сёння новай ідэнтыфікацыі (тыя, хто над гэтым увогуле задумваецца).

Гэты этнічны homo sovieticus зьяўляецца прадуктам гісторыі СССР, значную частку якой складаюць безупынныя, інтэнсіўныя і масавыя міграцыі, перамяшчэнні, падарожжы і пераселеньні насельніцтва. Гэты рух пачынаецца ў XIX ст. засяленьнем і ссылкамі ў Сібір, а таксама каланіяльнай экспансіяй у Азію, але набірае сілы толькі пасля 1917 г. Мільёны людзей страчваюць дах над галавой і запаўняюць дарогі. Аднаы вяртаюцца з франтоў першай сусьветнай вайны, іншыя рухаюцца на франты вялікай грамадзянскай вайны. Голад 1921 году прымушае наступныя мільёны вандраваць у пошуках кавалку хлеба. Дзеці, у якіх вайна і рэвалюцыя аднялі бацькоў, гэтыя мільёны няшчасных беспрытульных, учыняюць галодныя крыжовыя паходы, перасякаючы краіну ва ўсіх кірунках. А потым прадстаўнікі рабочых у пошуках працы і хлеба едуць на Урал і ў іншыя закуткі краіны, дзе можна знайсці працу на будоўлі фабрыкаў, металургічных заводаў, капальняў, плацінаў. Больш за сорак гадоў дзясяткі мільёнаў людзей адбываюць свае пакутніцкія падарожжы ў незьлічоныя лагеры і турмы, што раскіданыя па ўсёй тэрыторыі дзяржавы. Выбухае другая сусьветная вайна, і наступныя людскія плыні перамяшчаюцца ва ўсіх кірунках, разам з лініямі франтоў. У той самы час, у тыле гэтых фронтаў, Берыя кіруе дэпартацыяй у глыб Казахстану і ў Сібір палякаў і грэкаў, немцаў і калмыкаў. У выніку цэлыя народы апынуліся на чужых для сябе землях, у незнаёмым атачэнні, у бядзе і ў голадзе. Адною з мэтай гэтых аперацыяў было стварэнне чалавека без каранёў, вырванага са сваёй культуры, са свайго атачэння і краявіду, і з той прычыны больш безабароннага і паслухмянага загадам рэжыму.

А да гэтай карціны безупынных і масавых перасяленьняў народаў – часьцей за ўсё прымусовых – дадамо дзясяткі ўжо больш дабраахвотных “камсамольскіх вярбовак”, вялікая колькасць міграцыяў, якія адбываліся пад лозунгамі: “радзіма патрабуе металу”, “заараць цаліну”, “скарыць тайгу” і г.д. Не забудзем таксама пра хвалі ўцекачоў, якія рухаюцца пасля кожнага этнічнага канфлікту і расьцякаюцца па краіне.

І сёння тысячы людзей надалей качуюць па аэрапортах, вакзалах, жывуць у бараках, у трушчобах і ў намётах. Дух і атмасфера качаваньня тут усё яшчэ прысутнічае і жыве, і ў песеньцы, якую можна часта пачуць, пьецца: “Мой адрас ня дом і ня вуліца, мой адрас Савецкі Саюз”.

Але нягледзячы на гэтыя вялікія і бесперапынныя міграцыі, нягледзячы на перамешваньне расаў, якое трывае цэлыя пакаленьні, хутчэй падабенства і ўніфармізм чалавечых тыпаў прыкоўвае ўвагу тых, хто першы раз сутыкаецца з жыхарамі Імпэрыі, чым іх разнароднасьць і кантраст: “Падавалася, што тыя людзі былі ўсё такія ж самыя. Мужчыны і жанчыны носяць аднолькавыя курткі, зразумела такія, каб было цяплей, і аднолькавыя рабочыя, высокія боты. Здаецца, што іх твары таксама аднолькавыя. Яны засяроджаныя і без усялякага жаданьня да навязваньня кантакту. Невядома, ці яны задаволеныя, ці раздражнёныя. Нельга нават сьцьвярджаць, ці яны зацікаўленыя. Гэта дзіўныя людзі” (Ксавэры Прушыньскі – “Ноч у Крамлі”).

Страх расейкі з Палухіна 117 – гэта страх навырост: расейцаў тут не чапаюць. Можна ўзьбек біцца з таджыкам, бурат з чачэнцам, але расейца не чапаюць. Яшчэ Міцкевіч задумваўся над зьявай, якая на першы погляд здаецца незразумелай: вось адзін царскі ўраднік гоніць на катаргу цэлую

калону тувінцаў (сібірскі народ), і ніхто з тых няшчасных падданных не ўзбунтуецца. А маглі ж без усялякіх перашкодаў забіць гэтага ўрадніка і разьбегчыся па лесе. Тым часам яны ідуць паслухмяна, пакорліва выконваючы яго загады, моўчкі зносячы лаянку. Бо, тлумачыць Міцкевіч, у вачах зьняволеных тувінцаў той ураднік персаніфікуе сабою моц вялікай дзяржавы, якой яны баяцца, якая абуджае ляк, страх, жах. Узьняць руку на ўрадніка – гэта ўзьняць руку на дзяржаву, а на гэта ніхто з іх не наважыцца. Туніскі пісьменьнік Альбер Мэмі ў сваёй кніжцы “Партрэт каланізуемага” дакладна паказвае складаны сіндром нянавісьці, але і страху, характэрны для стаўленьня каланізаванага чалавека адносна яго ўладара – каланізатара. Страх – заўважае Мэмі, будзе заўсёды дамінаваць над нянавісьцю, будзе прыгнятаць яе і паралізаваць.

Дастаткова паглядзець на такія гарады, праз якія нядаўна пракацілася хваля этнічных боек – хоць бы Фергану ці Ош. Сярод спаленых і зьнішчаных дамоў узбекаў, каракалпакаў ці таджыкаў, відаць некранутыя дамы расейцаў. Бо хто можа стаяць за бедным карачаем, на якога нападзе разлаваны туркмен? Самае большае – другі карачай. А за расейцам – калашнікаў, танк, атамная бомба.

Аднак жа мая расейка з Баку, пры першых вулічных хваляваньнях, пры першых водгаласах бандаў, якія падцягваліся, каб (усе гэта ведаюць) разьбіваць галовы армянам, толькі армянам, пасьпешліва пакуе валізкі і нясецца ў аэрапорт, шчаслівая, што ёй удалося ўцякчы з пекла. Але дзе тое пекла? Дзе яно знаходзіцца?

Яно знаходзіцца ў ёй, у ейнай сьвядомасьці.

Прыгадваецца мне Афрыка, шасьцідзясятая гады, сцэны на лётнішчах Алжыру, Леапольдвілю і Узумбуры, потым, у сямідзясятая гады, тыя самыя сцэны на лётнішчах Луанды і Ларэнсу Маркіш. Непрытомныя ад стомы і страху натоўпы белых уцекачоў на клунках. Гэта ўчарашнія каланізатары, уладальнікі тых земляў. Цяпер аднак адзінае іх жаданьне – выехаць адсюль, выехаць зараз жа, пакідаючы ўсё – дамы, што патанаюць у кветках, сады, басейны, лодкі з ветразямі. Адкуль гэтая адчайная пасьпешнасьць і рашучасьць? Што ж так раптоўна гоніць іх у Еўропу? Якая ж тытанічная сіла так рэзка і бязьлітасна выкідае іх з гэтых сагрэтых трапічным сонцам, утульных, цудоўных мясьцінаў на зямлі? Можа тубыльцы распачалі масавую разьню сваіх белых гаспадароў? Можа іх шыкоўныя раёны апынуліся ў палымі? Не, нічога такога не адбываецца.

Гэта ў сьвядомасьці каланізатара адгукнулася яго пекла, унутранае пекла. Гэта абудзілася і выйшла на паверхню яго нячыстае сумленьне, якое дагэтуль хавалася і ўсыплялася тысячамі спосабаў, а часта папросту ня вельмі ясна і дакладна ўсьведамлялася. Гэтае нячыстае сумленьне не павінна тычыцца кожнай адзінкі, з якіх складаецца грамада каланізатараў. Шмат з тых людзей адчуваюць сябе і зьяўляюцца цалкам нявіннымі. Але яны – ахвяры сітуацыі, якую самі разам ствараюць, а менавіта – каланіяльнай сітуацыі, сутнасьцю якой ёсьць прынцып асіметрыі і падпарадкаваньня каланізаванага чалавека каланізатару. Парадокс у тым, што, хоць бы я і не хацеў, і нават пратэставаў бы супраць гэтага, я – каланізатар ужо праз сам факт прыналежнасьці да народу, які каланізуе іншых. Толькі коштам адмаўленьня ад уласнай радзімы і народу, а часам коштам зьмены колеру скуры (тэарэтычная гіпотэза), я мог бы пазбавіцца гэтай заганы, гэтай нянавісьці. Але паколькі такі выбар немагчымы, тут і

там на лётнішчах робіцца шматлюдна і нярвова: некалькі гадоў таму на лётнішчы ў Луандзе, цяпер – у 1990 гоце – на лётнішчы ў Баку.

Аднак жа – ад каго вы ўцякаеце?

Ці не ад саміх сябе?

Але ёсць адрозьненне паміж партугальцам і французам, якія пакідаюць Афрыку і расейцам, які павінен выехаць з сонечнага Баку ці прыгожай, сэцэсійнай Рыгі да такога панурага, жахліва халоднага Нарыльску ці да прыгнятальна бруднага і задымленага Чалябінску. Што ня хочучь выязджаць з Эстоніі ці Арменіі? Я ім не здзіўляюся. Каб уратавацца ў сваіх былых калоніях, яны ствараюць рознага тыпу саюзы і партыі, дэвізам якіх ёсць – застацца, ня зрушыцца ні на крок! Расейка з Палухіна 117, хутчэй выключэньне, і тое таму, што знаходзіцца ў шыкоўнай сітуацыі – мае сям'ю з кватэрай, ды яшчэ ў Маскве!

Баку

Я люблю гэты горад, ён пабудаваны для людзей, ня супраць людзей (так, ёсць гарады пабудаваныя супраць людзей). Тут можна гуляць цэлымі днямі, Баку цікавы і прыцягальны. Мае прыгожыя бульвары, мае некалькі вуліцаў у стылі цудоўнай сэцэсіі, якую прышчапіў тут кароль нафты пан Альфрэд Нобель. Зрэшты, тут можна ўбачыць усе магчымыя архітэктурныя стылі. На галоўным бульвары высяцца некалькі сьветлых, шыкоўных і вялікіх камяніцаў – гэта дамы, якія паставіў для сваіх набліжаных уладар Азербайджану Гейдар Аліеў. Гэта вядомая постаць. Спачатку Аліеў быў шэфам КДБ Азербайджану, потым, у сямідзясятых гадах, першым сакратаром камуністычнай партыі ў той жа рэспубліцы. Быў гадаванцам Брэжнева, які прызначыў яго віцэ-прэм'ерам СССР. З гэтай пасады ў 1987 годзе яго зьняў Гарбачоў. Як я ўгадваў, Аліеў належаў да людзей Брэжнева, гэтую групу характарызаваў высокі ўзровень карупцыі, з усходнім размахам, усякага роду разбэшчанасьць. Практыкуючы карупцыю, яны ня мелі ні каліва сорама, наадварот, адзначаліся правакацыйнай дэманстраваньнем – з выклікам. Прыкладам чаго зьяўляецца гэтая калонія дамоў – апартамантаў, якія пастаўлены ў самым значным, найбольш прадстаўнічым месцы гораду. Усе кватэры разьмяркоўваў Аліеў па асабіста складзеных сьпісах. Таксама асабіста ён даваў выбраньнікам ключы. Крытэр разьмеркаваньня быў просты – самыя лепшыя апартаменты атрымалі самыя блізкія родныя, за імі ішлі кузэны і высокія асобы клану Аліева. На гэтых землях, як і тысячы гадоў таму, племянныя сувязі дагэтуль застаюцца самымі важнымі.

Я быў у адным з такіх апартамантаў. Ён гаспадар працаваў у тутэйшым парламенце, але рэч у тым, што ён быў кузэнам Аліева. Дык вось гэты чалавек, які афіцыйна зарабляў дробязь, меў цэлую батарэю электрапрыбораў устаноўленых узоўж сьценаў, рознага віда калонкі, тэлевізары, прайгравальнікі, узмацняльнікі, дынамікі, агеньчыкі. Бог ведае што. Зрэшты, нават калі б ён меў мільёны рублёў, ня мог бы купіць такіх рэчаў у краме, бо там іх няма. Стол быў застаўлены ўсялякай ежай, прысмакамі, фінікамі, фісташкамі. Найбольш гаспадар злаваўся на Сахарава. Сахараў? Навошта нам Сахараў? У яго жонка армянка! Але апроч гэтай адзінай праблемы (гэта значыць апроч Сахарава) усё было добра. Гаспадар

частаваў мяне то сырам з Галандыі, то крэветкамі з Багамскіх выспаў. Сядзеў задаволены ў атачэнні сям'і. Электроніка міргала яму з усіх бакоў каляровымі вочкамі.

На наступны дзень у мяне размова з прафесарам Аюдынам Мірсалінаглы Мамедавым. Цікавы, разумны, усцешаны, бо ўласна першы раз пасля 1917 году ім дазволілі заснаваць Культурнае Цюркалагічнае Таварыства. Прафесар шмат гадоў рэдагуе часопіс прысьвечаны цюркалогіі. Ня ўсе ведаюць, што цюркская мова (ці: цюркскія мовы) гэта другая пасля расейскай мова Імперыі. На гэтай мове там размаўляе каля 60 мільёнаў чалавек. Азербайджанец паразумеецца ня толькі ў Анкары, але таксама ў Ташкенце і Якуцку. Паўсюль живуць ягонныя цюркамоўныя браты. У нейкім сэнсе былы СССР – гэта славянска-цюркская дзяржава. Ідэя Салжаніцына заключалася ў тым, каб пазбавіцца цюркскага элементу, каб засталася дзяржава толькі славянская.

Азербайджанцы так называюцца толькі з 1937 году. Перад гэтым у пашпарт ім запісвалі – турак. Цяпер яны адчуваюць сябе азербайжанцамі, туркамі і мусульманамі.

“Найбольшыя знішчэнні, – кажа Мамедаў, – камунізм зрабіў у сьвядомасьці людзей. Людзі ня хочуць добра працаваць і добра жыць. Вось і ўся праўда. Возьмем універсітэты. Чатыры гады вывучаньня дыялектычнага матэрыялізму, чатыры гады зубрэньня гісторыі КПСС, чатыры гады дасьледваньня навуковага камунізму – і ўсё аказалася маню!

Пасля 73 гадоў бальшавізму людзі ня ведаюць, што такое свабода мысьленьня, і на яе месца падстаўляюць свабоду дзеяньня. А свабода дзеяньня азначае ў нас свабоду забіваць. Вось і ўся перабудова, усё новае мысьленьне.

Як быў пабудаваны камунізм? Камунізм пабудаваў Сталін пры дапамозе беспрытульных. Мільёны асірацелых, галодных і босых дзяцей блукалі па дарогах Расеі. Кралі ўсё, што можна. Сталін закрыў іх у інтэрнатах. Там яны навучыліся нянавісьці, а калі вырасьлі, іх апранулі ў мундзіры НКВД. НКВД трымала народ у жывёльным страху. Вось і маеш камунізм.

Што такое шахматная дошка Сталіна? Ён так парасьсяляў народы, так іх перамяшаў і пераставіў, што цяпер нельга кагосьці зрушыць, каб не зачэпіць іншага, каб яго не пакрыўдзіць. Ёсьць трыццаць шэсьць памежных канфліктаў, а можа нават і больш. Вось і маеш шахматную дошку Сталіна, нашу самую вялікую бяду”.

Невялікі рэстаранчык у цэнтры Баку. Турэцкі? Іранскі? Арабскі? Азербайджанскі? У тым баку сьвету ўсе гэтыя ўстановы падобныя між сабой. Маленькі асобны пакойчык. Шашлык, рыж, памідоры і ліманад. Абед з кіраўніком Народнага Фронту Азербайджану, пісьменьнікам Юсіфам Самэдаглы. Ён спрабуе лавіраваць паміж дыктатурай мясцовых кацыкаў і ісламскімі фундаменталістамі. Але цяжкія гэтыя часы для лібералаў, для людзей сярэдзіны, для тых, хто хацеў бы ўсіх прыняць і абняць. Я ведаю, што ён можа расказаць мне нешта пра сітуацыю, але не пытаю пра яе, пытаю ці піша што-небудзь. Ён адмахваецца рукой. Чарговы з тых, хто пакінуў літаратуру на зьядзеньне палітыцы. Зрэшты – як пісаць? Пісаў кірыліцай, цяпер кірыліцу адмяняюць. Будуць ужываць альбо лацінскі алфавіт, як у Турцыі, альбо вернуцца да арабскага, невядома. А што з кніжкамі, якія ён напісаў кірыліцай? Перарабляць на іншы алфавіт? Хто гэта будзе рабіць?

Ці варта гэта? Письменьнік у росквіце застаецца з пустымі рукамі, з вынікам працы, які будзе нечытальны.

Першы раз у жыцці я ляцеў самалётам, у якім панавала цісканіна, як у гарадскім аўтобусе ў гадзіну пік. На бакінскім лётнішчы разьюшаны і гатовы на ўсё натоўп уварваўся ў салон і ня думаў саступаць. Капітан крычаў, пагражаў, кляў – не дапамагала. Людзі стаялі ў праходзе сьціснутыя, глухія да таго, што ім казалі. Урэшце капітан махнуў рукой, зачыніў дзьверы сваёй кабіны, запусьціў рухавікі і ўзьляцеў.

Варкута, замёрзнуць у агні

Павінна была быць Варкута і ноч, а тым часам прыязямляемся ўдзень і ўсё ў сонцы. Напэўна, гэта нейкае іншае лётнішча.

Якое?

Трывожна кручуся ў сваім фатэлі, але тут жа бачу, што неспакойны толькі я, больш ні ў кога нават не здрыганецца павека. Я праляцеў у гэтай краіне самалётамі можа сто тысячаў кіламетраў. Два назіраньні з тых падарожжаў: самалёты заўсёды поўныя – на кожным лётнішчы на кожны рэйс чакае, часам тыднямі, мноства людзей, няма нават і гаворкі, каб недзе застаўся пусты фатэль. Па-другое – падчас усяго палёту ў салоне пануе поўная цішыня. Пасажыры сядзяць нерухома, маўчаць. Калі недзе чуваць шум, выбухі сьмеху, звон шкла – гэта значыць, што ляціць група палякаў: невядома чаму, падарожжа ўводзіць іх у стан бязьмежнай эйфарыі, амоку.

Так, гэта не Варкута, гэта Сыктыўкар.

Дзе знаходзіцца той Сыктыўкар, я ня ведаў, а мапу ўзяць з сабой забыўся. Па сьнезе мы давалакліся да будынку аэрапорту. Усярэдзіне было гарача, душна і людна. Няма нават і гаворкі, каб знайсці свабоднае месца на лаўцы. Усе лаўкі былі поўныя сьпячымі людзьмі, якія спалі так глыбока і спакойна, я нават сказаў бы так адлучана, быццам яны ўжо даўно разьвіталіся з усялякай надзеяй, што некалі адсюль выляцяць.

Я вырашыў трымацца пасажыраў з майго самалёту, каб яны не адляцелі і не пакінулі мяне самога. Мы сталі пасярэдзіне вялікай залы, бо нават месцы пад сьценамі былі занятыя.

Сталі і ўсё.

Сталі і стаім.

На мне быў кажух (бо ляцеў я за Палярны круг), але ў гэтай цісканіне і ў гарачыні ацяпляльнай але не праветрывальнай залы, пачаў сплываць потам. Зьняць кажух? Але што з ім рабіць? У руках я трымаў торбы, а вешалак ніякіх няма. Мы стаім ужо больш за гадзіну, і гэтае стаяньне робіцца ўсё больш цяжкім для трываньня.

Аднак жа не задуха і ня пот былі самым горшым. Найгоршае было тое, што я ня ведаў – што далей. Як доўга я павінен так стаяць у Сыктыўкары? Наступную гадзіну? Увесь дзень? Рэшту жыцця? І наогул – чаму я тут стаю? Чаму мы не паляцелі ў Варкуту? Ці паляцім калі-небудзь туды? Калі? Ці ёсьць шанец, каб зьняць кажух, сесьці і напіцца гарбаты? Ці будзе гэта магчымым?

Агледзеўся па сваіх суседзях. Яны стаялі нерухома, гледзячы перад сабой. Не было відаць ніякай неярплівасьці. Нікага неспакою,

нерваньня, злаваньня. Але галоўнае – яны ні пра што не пыталіся, ні пра што, нікога. А можа не пыталіся, бо ведалі?

Запытаўся аднаго з іх, ці ведае, калі мы паляцім? Калі тут раптам задаць каму-небудзь пытаньне, трэба цярпліва пачакаць. Бо па твары запытанага відна, што толькі пад уплывам раздражняльніка (пытаньня) чалавек той нібыта абуджаецца, ажывае і пачынае ажыцьцяўляць цяжкае падарожжа з нейкай іншай планеты на Зямлю. А гэта вымагае часу. Затым на яго твары зьяўляецца лёгкае і нават вясёлае здзіўленьне – навошта дурань пытаецца?

Не падлягае сумненьню, што, называючы дурнем таго, хто пытаецца, запытаны мае сьвятую рацыю. Бо досьвед вучыць яго, што ад задаваньня пытаньняў няма ніякай карысьці, што чалавек і так даведаецца толькі тое, што – і без задаваньня пытаньняў – яму скажуць (ці хутчэй – ня скажуць), і што наадварот – задаваньне пытаньняў вельмі небясьпечнае, бо, задаючы іх, чалавек можа прыцягнуць на сваю галаву вялікае няшчасьце.

Што праўда, ад эпохі сталінізму мінула трохі часу, але памяць пра яе жывая, а навука, традыцыі і навыкі з таго перыяду засталіся, замацаваліся ў сьвядомасьці і доўга будуць уплываць на паводзіны людзей. Колькі ж сярод іх (ці іх сем'яў, знаёмых і г.д.) пайшлі ў лагеры за тое, што падчас сходу, ці нават у прыватнай размове, запыталіся пра тое ці пра гэтае? Колькі з гэтай прычыны паламалі сабе кар'еру. Колькі страцілі працу. Колькі страцілі жыцьцё.

Гадамі ва ўсёй міліцыі і чынавенстве панавала разгорнутая сістэма сачэньня і даносаў, што тычылася толькі адной справы: ці пытаўся нехта? Пра што пытаўся? Падаць прозьвішча таго, хто пытаўся.

Размова двух блізкіх сяброў перад сходам:

– Ведаеш, хацеў бы спытаць на сходзе.

– Прашу цябе, не рабі гэтага, бо цябе ж пасадзяць!

Альбо размова двух іншых сяброў:

– Федзя, хачу табе нешта параіць.

– Слухаю.

– Я заўважыў, што ты зашмат пытаеш. Хочаш нашкодзіць сабе? Будзь разважлівым, стрымлівай сябе, перастань пытацца!

У літаратуры (хоць бы ў Гросмана) ёсьць сцэны, у якіх апісанае вяртаньне з лагераў дамоў. Чалавек вярнуўся пасля дзесяці адпакутаваных гадоў у сібірскім лагерах. У першы вечар сядзе за сямейны стол з жонкай, з дзецьмі, з бацькамі. Ядуць разам вячэру, можа нават ідзе нейкая размова, але ніхто не пытаецца прышэльца, дзе ён быў усе тыя гады, што рабіў, што перажыў.

Навошта пытацца?

Мудрае выказваньне Эклезіяста: "Хто накоплівае веды, накоплівае боль".

Разгортваючы гэтую горкую думку, Карл Попэр некалі напісаў, што (цытую па памяці) няведаньне – гэта ня проста і пасіўны недахоп ведаў, гэта актыўная пазіцыя, гэта адмова прыняцьця ведаў, нежаданьне ўваходзіць у іх уладаньні, гэта адмаўленьне ад іх. (Адным словам: няведаньне – гэта хутчэй антыведы).

Шырокая і, здавалася б, такая неабходная ў жыцьці галіна пытаньняў, была ня толькі забароненым мінным полем, але зусім варожай і ненавіснай часткай мовы, і гэта таму, што манаполія на задаваньне пытаньняў у савецкай практыцы была зарэзервавана за сьледчымі афіцэрамі. Некалі,

ехаўшы цягнуком з Адэсы ў Кішынёў, я ўсчаў размову з суседам па купэ. Ён быў калгасьнікам з Прыднястроўя. Я пытаўся ў яго то пра працу, то пра дом, то пра заробкі. Па меры таго, як я задаваў пытаньні, ягоны недавер да мяне рос, урэшце ён зірнуў на мяне падазрона і буркнуў: “А што, вы сьледчы, ці што?” І больш не хацеў размаўляць.

Ну сапраўды! Калі сьледчы, тады парадак, сьледчаму можна, сьледчы для таго і ёсьць, каб пытацца. Але такі звычайны чалавек? Такі, што сядзіць у купэ цягніка з Адэсы ў Кішынёў?

“Гэта я тут задаю пытаньні!” – крычыць уражанай, нявінна зьняволенай Яўгеніі Гінзбург сьледчы афіцэр Ліванаў (Яўгенія Гінзбург – “Стромкая сьцяна”). Так, толькі ён, сьледчы, мае права задаваць пытаньні.

Усе аднак ведаюць, што пытаньне сьледчага афіцэра – гэта не (тэарэтычнае, акадэмічнае) пытаньне, бескарысьлівае, зададзенае для таго, каб цяжкім, хоць інтрыгуючым намаганьнем паглыбіць змрочныя таямніцы нашага побыту. Бо ў кожным пытаньні сьледчага схаваны сьмертаносны зарад, пытаньне задаецца для таго, каб цябе зьнішчыць, утаптаць у зямлю, вынішчыць. Невыпадкова акрэсьленьне “перакрыжаваны агонь пытаньняў” узятае са слоўніка барацьбы, фронту, вайны, сьмерці.

У выніку ў Імперыі было ўсё менш і менш людзей, якія задавалі пытаньні, і ўсё менш і менш розных пытаньняў. Бо пыталая форма мовы была прыватызаваная сьледчымі, так званымі органамі, дыктатурай, ужо сама інтанацыя сказу, якая выказвала жаданьне даведацца нечага, давала сігнал пагрозы, магла прадказваць злавесны фатум.

Таму таксама паступова зьнікала і мастацтва фармуляваньня пытаньняў (бо гэта мастацтва! Глядзі – працу Рамана Інгардэна “Пра зьмястоўныя пытаньні”), і нават сама неабходнасьць іх задаваньня. Усё з кожным разам падавалася такім, якім павінна было быць. Перамагла рэчаіснасьць, якая не падлягае сумненьню, якую нельга падарваць. А калі ўжо так сталася, пытаньняў ужо папросту не было.

На месцы пытаньняў зьявілася бясконца колькасьць выказваньняў, заклікаў і зваротаў, якія ўхваляюць тое, што ёсьць, абыякавасьць, недахоп здзіўленьня, пакорную згоду, пакорлівасьць.

А хай там! А што там! Усё магчыма! Ну і добра! Што павінна быць, тое будзе! Всево міра не перее...ёш! Пажывем – пабачым! Начальство лутшэ знае! Жыцьцё! Такое яно і ёсьць! Лепшага ня трэба! Ласкавае цяля дзьве маткі смочка! Птушку ў палёце ня схопіш! І г.д. і да т.п., якая ж гэтая мова багатая.

Аднак цывілізацыя, якая не задае пытаньняў, якая выкідвае за свае межы увесь – што выражаецца менавіта пытаньнямі – сьвет неспакою, крытыцызму і пошукаў, зьяўляецца цывілізацыяй, што стаіць на месцы, спаралізаваная, нерухомая. Што і трэба было людзям з Крамля, бо лягчэй панаваць над сьветам нерухомым і нямым.

Праз некалькі гадзінаў знаходжаньня ў Сыктыўкары мы адляцелі ў Варкуту (я дагэтуль ня ведаю, навошта быў той прыпынак і тое безнадзейнае стамляючае чаканьне). Пералёт той трасай увечары быў самым вялікім маім эстэтычным, мастацкім перажываньнем. Самалёт, дасягнуўшы вышыні некалькі тысячаў метраў, трапляе раптам за кулісы нейкага вялікага, касмічнага тэатру. Мы ня бачым сцэны, якая недзе на зямлі тоне ў цемры. Мы бачым толькі разьвешаныя ў небе бліскучыя заслоны. Гэта лёгка,

пастэльныя заслоны, вышынёю ў некалькі сотняў кіламетраў, жаўтаватых і зеленаватых адценьняў.

Тыя заслоны выпраменьваюць пульсуючае, дрыготкае сьвятло.

Самалёт нібыта згубіўся ў гэтай сьветлай каляровай драпіроўцы, як бы зьбіўся з дарогі, згубіў арыенцір і пачаў беспакойна кружляць сярод расьцягнутых у небе матэрыяў у складку. Зеляніна! Найбольш дзівоснай была зеляніна! “Зеляніна і блакіт узмацняюць свой колер у паўценю” – гэта Леанарда да Вінчы ў сваім “Трактаце пра жывапіс”. І сапраўды, на тле чорнага, смалістага, бяздонна чорнага неба зеляніна губляла свой натуральны спакой і раўнавагу і набірала такія інтэнсіўныя, такія ўладныя адценьні, што іншыя колеры патухалі перад ёй, адыходзілі на другі план.

Мы ўжо былі над лётнішчам, калі ўвесь тэатр палярнага зьяўленьня раптам згас, расплыўся ў змроку.

Тэмпература мінус 35 градусаў. Я адразу адчуў холад. Адразу лютае кусаньне марозу, цяжкасьці з дыханьнем, дрыжкі. Усе неяк разьехаліся. Пусты пляц перад невялікім будынкам лётнішча. Пусты і слаба асьветлены. Што рабіць? Я ведаў, што доўга на гэтым марозе ня вытрымаю. У будынку быў пастарунак міліцыі. Схаваны ў вялізным кажусе міліцыянт сказаў, што зараз прыедзе аўтобус, якім я магу паехаць у горад, у гатэль. “Тут толькі адзін гатэль – дадаў ён – лёгка знойдзеш”.

Маленькі, стары аўтобус, набіты, напханы, утрамбаваны. Людзі шчыльна ўкрытыя, ахутаныя, абмотаныя ў кажухі, футры, хусткі, лямцавы абутак – вялікія, нягнуткія, нерухомыя коканы. Калі аўтобус гамуе, коканы рэзка нахіляюцца наперад, калі раптоўна пачынае рухацца – нахіляюцца назад. На кожным прыпынку некалькі коканаў зьнікае ў цемры, на іх месцы зьяўляюцца іншыя (гэта значыць: мы здагадваемся, што іншыя, бо ўсе коканы маюць падобны выгляд). Часам нешта так моцна прыціскае нам ногі, што адчуваем, як трашчаць косьці – гэта нейкі закончык прасоўваецца да выйсьця. Пытаньне пра гатэль трэба скіроўваць у верхнюю частку кокана – гэта значыць да бачнага перад намі шарападобнага аб’екту цалкам, як бы мы гаварылі ў мікрафон. Трэба напружыць слых, бо адказ будзе скіраваны не да нас, але ў тым напрамку, у якім з кокана выходзіць голас. Недахопам такога падарожжа ёсьць тое, што можна ехаць побач з вельмі прыгожай дзяўчынай і ня мець пра гэта ўяўленьня – не відаць ніводнага твару. Таксама не відаць, дзе мы знаходзімся – усе вокны пакрывае тоўсты слой інею і вельмі багатыя, ракаковыя букеты белых кветак. Маё знаходжаньне сярод коканаў не працягваецца доўга, бо вось, праз паўгадзіны, мы пад’язджаем недзе блізка да гатэлю. Калі дзьверы з ляскатам адчыняюцца, коканы зычліва расоўваюцца ўбакі, каб прышэлец з далёкіх краёў мог выблытацца з сярэдзіны аўтобусу, выйсьці і паглыбіцца ў змрок і мароз.

Ніякі Луўр, ніякія замкі на Луарай ня могуць даць столькі прыемных і незабыўных уражаньняў, як пануры і ўбогі інтэр’ер гатэлю “Варкута”. Тут дзейнічае спрадвечны закон адноснасьці. Уваход у Луўр з Парыжу ня ёсьць пераходам ад зямлі да неба, у той час як уваход з вуліцы ў хол гатэлю ў Варкуце – ёсьць. Хол ратуе нам жыцьцё, бо ў ім цёпла, а цяпло ў гэтым месцы – рэч самая каштоўная.

Я атрымліваю ключ і бягу ў свой пакой. Аднак толькі я ўваходжу, яшчэ хутчэй выбягаю – вакно было ня толькі адчыненым, але яго рамы атачала тоўстая, масіўная абалонка лёду. Няма нават і гаворкі, каб зачыніць вакно.

Іду да пакаёўкі з гэтай сумнай весткай. Пакаёўка зусім не здзіўляецца. “Гэта вокны ў нас такія”, – супакойвае яна мяне, ня хоча, каб я нерваваўся. Што зробіш, такое жыцьцё, такія вокны ў гатэлі “Варкута”.

Старое ленінскае пытаньне (а, можа, нават з часоў Дабралюбава і Чарнышэўскага) – што рабіць? Доўга раімся. Урэшце бачу, што ніякая думка не прыйдзе ёй у галаву, пакуль я не дабяруся да сваіх запасаў каштоўнага адэквалону Made in New York. Адразу яе розум асьвятляе простая і практычная ідэя. Пакаёўка зьнікае на нейкі час, пасья чачо зьяўляецца з цемры калідору несучы сякеру таксама трыумфальна, як трэсьлі сваімі тамагаўкамі індзейскія правадыры пасья пераможнай бітвы з янкі.

Бярэмся за справу. Гэта праца, якой не пасаромеўся б ніводзін швейцарскі гадзіннікавы майстар. Рэч у тым, што трэба адкалоць вялікія глыбы лёду з ваконных рамаў, каб не зачапіць пры гэтым шыбы. “Калі мы разаб’ем шыбы, уся праца дарма, шыбы, – тлумачыць пакаёўка, – можна будзе паставіць толькі летам, гэта праз паўгоду”. “А да таго часу?” “Да таго часу будзем мучыцца”, – адказвае яна, паціскае плячыма і ўздыхае. Гэта працягвалася доўга. Але мы высеклі ў простакутнай ледзяной раме настолькі глыбокія раўкі, што акно, падпёртае прызначанай для гэтай мэты дошкай, якая ляжала пад ложкам, так-сяк атрымалася прычыніць. Каб падбэдзёрыць мяне яшчэ, пакаёўка прынесла мне пасудзіну з гарачай вадой. Пара, што валіла з той пасудзіны, нейкі час павінна была абаграваць пакой.

У мяне быў тэлефон чалавека, з якім я хацеў спаткацца. Я патэлефанаваў. На другім канцы нешта захрыпела. “Генадзь Мікалаевіч?” – запытаўся я. У слухаўцы захрыпела, што так. Я ўзрадаваўся, ён таксама ўзрадаваўся, ведаў што я прыеду, чакаў. “Сядай у аўтобус і прыезджай”, – сказаў ён. Я падумаў, што цяпер жа ноч, але адразу зразумеў, што ў гэты час году тут заўсёды пануе ноч, і сказаў: “Ужо іду.”

Сказаў: “іду”, не ўсьведамляючы, што іду на сьмерць.

Праблема, драма і жах Варкуты ўзяліся ад спалучэньня вуглю з бальшавізмам. Варкута знаходзіцца ў рэспубліцы Комі за палярным кругам.

У двадцатых гадах тут адкрылі вялікія паклады вугалю. Будавалі яе ў асноўным рукамі асуджаных, ахвяраў сталінскага тэрору. Тут узьніклі дзясяткі лагераў. Хутка Варкута, разам з Магаданам, стала назвай-сімвалам, назвай, што абужае страх і жах, месцам жахлівай і часта беззваротнай ссылі. Да гэтага спрычыняўся тэрор НКВД, які пановаў у лагерах, забойчая праца ў капальнях, голад, які зьнішчаў кожнага дзясятага вязьня, і жахлівы, цяжкі да вытрываньня холад. Бо тут гаворка ішла пра холад, які мучыў людзей безабаронных, паўголых, хранічна галодных, крайне зьнясіленых, аддазеных на волю найбольш вычварнай лютасьці.

Сёньня Варкута і надалей ёсьць вугальным басейнам. Утварае яе трынаццаць капальняў, раскінутых вялікім паўколам вакол гораду. Каля кожнай капальні знаходзіцца горны пасёлак, частка гэтых пасёлкаў – гэта былыя лагеры, у якіх працягваюць жыць людзі. Пасёлкі і капальні злучаныя абаднай дарогай, па якой ходзяць два аўтобусы – кожны ў процілеглы бок. Паколькі аўтамабіль тут дагэтуль рэдкасьць, аўтобус зьяўляецца адзіным сродкам камунікацыі.

Так вось і я паехаў гэтакім аўтобусам да Генадзя Мікалаевіча, ведаючы толькі, што павінен пытацца пра Камсамольскі Пасёлак, дом нумар 6. Праз

гадзіну кіроўца спыніўся ў тым месцы, якое павінна было быць прыпынкам Камсамольскі Пасёлак, адчыніў дзверы кабіны і паказаў напрамак, у якім мне трэба было ісьці, але паказаў так невыразна, што магло вынікаць, быццам я павінен ісьці ў бок адной з мільёну зорак, якія ствараюць Птушыны Шлях. З іншага боку, як я адразу пераканаўся, яго жэст і так ня меў ніякага значэння, бо пасья таго, як выйшаў з аўтобусу, я хутка страціў арыентацыю, дзе знаходжуся.

Найперш я ўсвядоміў сабе, што стаю сярод поўнай цемры. Спачатку я нічога ня бачыў, але калі мой зрок пачаў прызвычайвацца да змроку, я ўбачыў, што мяне атачаюць вялікія горы сьнегу. У вяршыні тых гор кожную хвіліну ўдаралі моцныя хвалі ветру, якія ўзьнімалі да неба вялікія аблогі сьнегу; гэта выглядала так, нібыта час ад часу на вяршынях выбухалі гейзеры белай лавы. Паўсюль толькі горы сьнегу, ніякага сьвятла, ніякіх людзей. І мароз быў такі страшны, што я ня ў стане быў удыхнуць глыбока, глыбокае дыханьне выклікала страшэнны боль у лёгкіх.

Інстынкт самазахаваньня павінен быў сказаць мне, што адзінае выйсьце з гэтай сітуацыі – ня рухацца з прыпынку, чакаць наступна аўтобус, які павінен некалі прыйсьці (хоць ужо было пасья паўночы). Але інстынкт мяне падмануў, і штурхаемы нейкай згубнай цікаўнасьцю, а можа, самай звычайнай бяздумнасьцю, я рушыў на пошукі Камсамольскага Пасёлку, і дому нумар 6. Тая бяздумнасьць вынікала з таго, што я не ўсвєдамляў, што гэта такое апынуцца ноччу за палярным кругам, у сьнежнай пустэльні, на марозе, які трымаў мяне за твар, і душыў так, што я ня мог дыхаць.

Я ішоў наперад, ня ведаючы, дзе я і што рабіць далей. Выбіраў сабе за цэль нейкую гару, але як толькі набліжаўся да яе, патанаючы ў глыбокім сьнезе, задыхаючыся і ўсё больш аслабляючы, гара зьнікала. Гэта віхура, гэтая злавесная палярная пурга, пераносіла горы сьнегу з месца на месца, зьмяняла іх знаходжаньне, іх кампазіцыю, зьмяняла ўвесь краявід. Не было за што зачапіцца воку, не было ніводнага арыенціру.

У пэўны момант я ўбачыў пад сабой яму, а ў яме драўляны, аднапавярховы дом. Зьехаў, трохі скаціўся па абледзянелым схіле гары – у яму. Але гэта была крама, нейкая крама, зачыненая на ўсе замкі. Месца здавалася зацішным і ўтульным, і я хацеў нават тут застацца, калі мне прыгадаліся ўсе перасьцьцярогі палярнікаў, якія гаварылі, што такая цёплая ніша ў сьнежнай пустыні – гэта магіла.

Я ўскараскаўся на гару і рушыў далей. Але куды? Куды ісьці? Бачыў я ўсё горш, бо сьнег заляпляў мне твар, засыпаў вочы. Разумеў толькі тое, што павінен ісьці, што калі ўпаду, тады загіну. І страх, жывёльны страх чалавека зацкаванага нейкай страшнай сілай, якую ён ня можа распазнаць, ня можа ёй проціпаставіць што-небудзь, і якая адчувае гэта, штурхае яго, усё больш слабага і бяссьільнага, у белую адхлань.

Ужо на мяжы сілаў, але ўзьнімаючыся кожны раз, каб зрабіць яшчэ некалькі крокаў, я заўважыў нахілены, скурчаны сілуэт жанчыны, якая змагалася з віхурай. Дацягнуўшыся да яе я выгукнуў: “Дом нумар 6, – і паўтарыў: – дом нумар 6”, – з такой надзеяй у голасе, нібыта па гэтым адрасе знаходзілася маё ратаваньне.

“Ідзеш ня ў той бок, мужчына, – сказала яна, перакрываючы вецер. – Ідзеш у бок капальні, а трэба ісьці о... там – і, як кіроўца аўтобусу, паказала мне рукой на адну з мільёнаў зорак, з якіх складаецца Птушыны Шлях. – Але я таксама іду туды, – сказала яна. – Пайшлі, пакажу табе, дзе гэта”.

У дом Генадзя Мікалаевіча ўваходзяць так, як і ў іншыя дамы тутэйшага пасёлку. Дык вось: калі мы ўбачым здалёк гару сьнегу, можам здагадацца, што ўсярэдзіне, пад ёй, стаіць дом. Трэба ўскараскацца на вяршыню гары. Пад намі, ўнізе будзе відаць дах аднапавярховага будынку. З вяршыні гары да дзвьярэй вядуць выкапаня ў сьнежналядовай сьцяне сходы. З вялікай цяжкасьцю, страхам і асьцярогаю, сыходзім уніз. Там, з дапамогай жыхароў, змагаючыся са сьнежнымі заваламі, расчыняем дзверы настолькі, каб увайсьці ўсярэдзіну.

Прыбыцьцё кожнай асобы тут настолькі нязвыклае здарэньне, што прывітаць яе выходзяць усе жыхары дому (тут некалькі кватэраў). Кожны просіць, каб я зазірнуў да яго хоць бы на хвілінку.

Генадзь Мікалаевіч, гарняк, мае 50 гадоў і выйшаў на пенсію. Такая раньняя пенсія ёсьць адной з прывілеяў, якую атрымліваюць за працу ў тых страшных палярных варунках. Прывілея, зрэшты, сумніўная – толькі 20 адсоткаў гарнякоў дажывае тут да 50 гадоў. Вялікая, разадзьмутая грудная клетка. Калі ён гаворыць, хрыпіць і пасьвіствае – у яго сілікоз, які ўжо далёка зайшоў. Ён прыехаў сюды на працу, калі меў 16 гадоў. Лагер? Не, у іх, у калгасе пад Курскам, быў голад. Нехта сказаў яму: “Хочаш есьці, едзь у Варкуту, падобна, што там даюць есьці”. І сапраўды, тут ён мог купіць хлеб, а часам і кавалак мяса. Цяпер горш, бо адзінае, што можна дастаць, гэта мяса паўночнага аленя, цьвёрдае, як камень. “Шкада зубоў!” – кажа Генадзь Мікалаевіч і паказвае ва ўсьмешцы свае зубы. Частка – залатыя, а частка – срэбныя. Тут колер зубоў мае значэньне, ён паказвае месца ў сацыяльнай іерархіі. Чым вышэйшая асоба, тым больш залатых зубоў. Тыя, хто стаіць ніжэй, маюць срэбныя зубы. Самыя ніжэйшыя – штучныя зубы, якія колерам і выглядам нагадваюць натуральныя. Мне карціць спытаць, якія зубы былі ў Сталіна. Але я ведаю адказ: невядома, Сталін ніколі не ўсьміхаўся.

Пытаю яго пра баракі, якія бачыў па дарозе. “А, гэта старыя лагеры”, – тлумачыць ён. “Але я бачыў сьвятло ў вокнах!” “Так, – кажа, – бо там жывуць людзі. Лагеры зачынілі ў тым сэнсе, што няма прысудаў, няма вартаўнікоў, няма зьдзекаў. Шмат былых лагернікаў выехала. Але частка засталася, бо ім няма куды ехаць, няма сем’яў, знаёмых. А тут ёсьць і дах над галавой, і праца, і калегі. Варкута – гэта іх адзінае месца на зямлі”.

Для Генадзя Мікалаевіча мяжа паміж лагерам і сьветам па-за лагерам ня вельмі выразная. Гэта не граніца паміж несвабодай і свабодай. Гаворка тут пра розныя ступені зьняволеньня. Бо гаворыцца, што ён прыехаў у Варкуту дабраахвотна. Дабраахвотна? Прыехаў гнаны з дому пугай голаду! Ці гаворыцца, што ён мог адтуль выехаць у любы момант. Выехаць? Але куды? Дзе жыў бы? З чаго жыў бы? Генадзь Мікалаевіч схіляецца хутчэй да погляду Івана Саланевіча, аднаго з нешматлікіх лагернікаў, якому яшчэ ў 1934 годзе ўдалося ўцякчы на Захад: уся Расея была лагерам.

Ён ведае, што я прыехаў сюды, бо гарнякі страйкуюць. Іх капальня ўжо скончыла страйк, але іншыя яшчэ стаяць. Калі я хачу, мы можам пайсьці ў капальню. Мы акунаемся ў мора цемры, сьнегу, ледзяной віхуры. Трымаемся каб вецер не зваліў нас з ног ці не адкінуў у супрацьлеглыя бакі.

Калі я быў у Варкуце, першы раз адчуў мароз ня як пранізьлівы рэзкі холад, але як востры боль цела. Ад болю ў мяне раскалвалася галава. Ногі

і рукі балелі так, што я ня мог дакрануцца да іх. У густой і парывістай завірусе штораз маячылі нейкія людскія цені, нейкія няясныя сілуэты, скурчаныя, напалову сагнутыя постаці.

“Гэта другая зьмена, – крыкнуў мне ў вуха задыханы Генадзь Мікалаевіч, – другая зьмена вяртаецца дамоў”.

Мы міналі людзей, якія месяцамі ня бачаць дзённага сьвятла. У капальні яны ідуць у цемры, унізе, пад зямлёй, таксама цёмна, і калі вяртаюцца з працы – іх атачае змрок. Яны, як каманда падводнай лодкі – толькі гадзіннікі і нарастаючыя стома, голад і санлівасьць гавораць ім пра цяжэньне часу.

Капальня “Камсамольская” – абледзянелыя сьцены, абледзянелыя канструкцыі, слабенькае сьвятло, пад нагамі чорная, мокрая каламазь. Кабеты раздзяляюць ваганеткі, перастаўляюць нейкія рычагі, бэлькі, падпоры. “Хочаш паразмаўляць з імі?” – пытаецца Генадзь Мікалаевіч. Але пра што размаўляць? Такі холад, такі змрок, такі смутак. І яны, занятыя, непаваротлівыя, змучаныя, можа нешта іх турбуе, можа нешта ім баліць? Дык жа ўшаную іх, зраблю ім палёжку хоць бы такім чынам, што ня буду нічога жадаць ад іх, ніводнага дадатковага высілку, хоць бы такога нязначнага, як адказ на нейкае руціннае пытаньне.

Дома мяне ўжо чакалі два маладыя гарнякі – Яўген Аляксеевіч і Міхаіл Міхайлавіч. Яны возьмуць мяне ў капальню “Варгашоўская”, дзе працягваецца страйк, і дзе адбудзецца сход, але ў нас яшчэ шмат часу. Міхаіл, шчуплы высокі брунет, увесь час у руху, увесь час разгарачаны, разьюшаны, што яго капальня (тая, у якой я быў перад гэтым) прыпыніла страйк. А прыпыніла, бо дырэктар паабяцаў, што будзе лепшае зьябесьпячэньне. “Гэты народ нічога не дасягне, – гаворыць расчараваны Міхаіл, – для гэтых людзей важна толькі адно – пажраць (паесьці). Пажраць!” Ён разьюшваецца і крычыць: “Пажраць! Пажраць! Пажраць!” Крычыць так пераканаўча, што адчуваю, як ягоны рот напайняецца сьлінай. “Голад, вось што намі рухае, вось наш шалёны пёс”.

Ён вельмі выразна хоча, каб я зразумеў, што ён – Міхаіл, іншы, зроблены з больш дарагой матэрыі. З гонарам выцягвае з шуфляды ў камодзе рэч, якую лічыць самай каштоўнай – прыгожае, аздобленае, сяржееўскае выданьне Бібліі 1900 году. Назірае за мной, ці я здолею зьдзівіцца і захапіцца. Потым адкрывае вялікую кнігу наўздагад і наўздагад чытае: “Вазьмі сабе пшаніцы і ячменю, і бабоў, і сачыўкі, і проса, і вікі і ўсып іх у адну пасудзіну, і зрабі сабе з іх хлябы...”

Перапыніўся ўражаны і злы. “Нават Біблія гаворыць пра тое, як пажраць!”

“Што яшчэ чытаеш?” – пытаю яго пазьней. Чытае Вавенарга. Паказвае мне ленынградскае выданьне 1988 году ў зялёнай палатнянай вокладцы. “Тут ёсьць розныя цікавыя рэчы, – гаворыць ён пра зборнік афарызмаў французскага мысьляра XVIII стагоддзя. “Рабства так прыніжае людзей, што яны пачынаюць моцна любіць яго”. Якая ж гэта праўда!” – хітае ён галавой. У той жа час у іншым месцы француз гаворыць так: “Мы няшмат дамагаемся хітрасьцю”. “З гэтым нельга пагадзіцца, – кажа Міхаіл, – у нас хітрасьцю дойдзеш да ўсяго”.

Пачалі зьбірацца суседзі, у пакойчыку Міхаіла Міхайлавіча зрабілася цесна. Яўген Аляксеевіч уключыў каляровы тэлевізар, які стаяў на камодзе. Вялікая, цёмнавішнёвая каробка забурчала так пагрозьліва, нібыта праз

момант зьбіралася натапырыцца. “Дынама” – “Спартак”, – патлумачыў мне ціха Яўген Аляксеевіч, бо іншыя ўжо даўно ведалі.

Я ўзіраўся ў экран. У ім не было ніводнай выразнай выявы, толькі па шкляннай, выпуклай крывізьне ва ўсіх кірунках нярвова праляталі тысячы рознакаляровых іскраў. Тэлевізар быў зламаны, але калі такі апарат сапсуецца ў Камсамольскім Пасёлку, адрамантаваць яго немагчыма.

Я ніколі ня бачыў чагосьці падобнага. Некалькі чалавек напружана ўзіраліся ў экран, які іскрыўся, на якім штораз выбухалі снапы іскраў, як з вогнішча, калі нехта кіне сухі ядловец. Плямкі, рыскі, зернейкі агенчыкаў таньчылі, мігцелі і пульсавалі як эфемерная і рухомая фата-маргана. Што гэта было за багацьце сьветлавых формаў, якая ж нястомная і звар’яцелая пантаміма. Усе тыя мігценні здаваліся шалёнымі і nelaгчнымі, але я ня меў рацыі. Гэтымі вандроўкамі каляровых крупінак, іх нястомным рухам і маланкавай зьменай напрамку кіраваў дасканалы парадак. Вось левая частка экрану пачынала раптам іскрыцца чырвоным, чырвань там вібрыравала, хвалявалася, шалела і раптам у пакоі пачуўся крык: “Гооол! “Дынама” забілі!” “Адкуль ты ведаеш, што забілі?”, – спытаў я ў Яўгена Аляксеевіча, тым больш што ў апарате таксама не было гуку. “Як адкуль? – адказаў ён здзіўлена. – “Дынама” ж у чырвоных кашульках!” Праз нейкі час на другім краі экрану зьявілася вялікая колькасьць блакіту (колер “Спартак”) і пакой застагнаў: “Выраўнавалі!” (бо сабраныя заўзелі за “Дынама”). У часе перапынку іскаркі супакоіліся, і нават зьнерухомелі, раўнамерна разьмешчаныя па ўсёй паверхні экрану, каб потым сарвацца да новых піруэтаў і сутычак, але было ўжо позна – і мы павінны былі ехаць на сход.

Тое, што блішчыць на тле белай, ільдзяной цемры – гэта агні “Варгашоўскай” – найбольш паўночнай капальні аб’яднаньня “Воркутауголь”. Праз 180 кіламетраў адсюль пачынаецца Карскае мора (яно зьяўляецца часткай Паўночна-Ледавітага акіяну).

Праз вартоўню я прайшоў апрануты ў шахцёрскую ватоўку, а твар схаваў у вялізнай вушанцы са скуры паўночнага аленья. Потым ніхто ўжо не пытаўся ў мяне пропуску ці пасьведчаньня асобы, і нехта нават ветліва паказаў, дзе знаходзіцца зала сходаў. Гэта была стандартная зала з гіпсавым Леніным, з транспарантамі пра перамогу камунізму і сталом для прэзідыуму накрытым чырвоным сукном. Зала, якая зьмяшчала каля 300 асобаў, была поўная. Атмасфера зацікаўленасьці, але і пэўнага неспакою: досьвед навучыў гэтых людзей, што зьвязвацца з уладай – гэта ня жарты. З іншага боку, калі ў Маскве абвясцілі, што ёсьць новае мысьленьне, то, можа, нешта зьменіцца.

На пачатку сходу – замяшаньне, сумятня, балаган. Хто будзе праводзіць сход? Хто мае права даваць слова іншым? Хто мае права вырашаць, што спачатку будзе гаварыць той высокі, а толькі потым той нізкі, ці спачатку той з канца залы, і толькі потым тая з левага боку, якая даўно ўжо хоча выказацца? І наогул – якая мэта нашага сходу? Сабраліся мы – і што? Абвесьцім страйк – і што?

Адразу кінулася ў вочы тое, што не стае кіраўнікоў. Штораз нехта спрабаваў пакіраваць гэтым сходам. “Казлоў! Няхай Казлоў праводзіць!” Казлоў зьбіраецца з думкамі, круціцца, мыкае. Ня можа вырашыць, каму даць першае слова – таму, хто пытае, калі ўставаць шыбы на складзе нумар 5, ці таму, хто выкрыквае на ўсю залу пытаньне, калі будуць апублікаваныя ўсе тамы Леніна? “Пятроў!” – крычаць незадаволеныя Казловым, –

давайце Пятрова!” Але й Пятроў пыкае. Пятроў таксама пацее, таксама ня ведае, што зрабіць з залай, якая напірае.

Нарэшце знаходзіцца выйсьце. І натуральна – вядома, якое выйсьце. Натуральна – зьяўляецца дырэкцыя. Некалькі кіраўнікоў уваходзяць у залу, у якой страйкуючыя здолелі ўжо нацягнуць два лозунгі: “Прэч бюракратыю!” “Прэч Партакратыю!” (менавіта так – малое “б” і вялікае “П”). Зьбянтэжаныя сярод страйкуючых, але не сярод дырэктараў. Бо дырэктары іранічна ўсьміхаюцца, нібыта хацелі сказаць – ага, якраз! Прэч нас, а бяз нас ня здолеець зрабіць ані кроку!

І што тут шмат казаць – дырэктары маюць рацыю. Нідзе так добра не відаць падзелу грамадства на класы кіруючых і кіруемых так, як тут. Зрэшты, гэты падзел цягнецца сама мала з часоў Пятра Вялікага. Мянсяцца толькі назвы класаў, але сувязь залежнасьці, асіметрыі і падданства паміж імі застаецца тая самая. Вось такая, здавалася б, простая рэч – веданьне таго, як арганізаваць і правесці сход – ужо манапалізаваная пануючым класам. І натуральна, увайшоўшы ў залу, Генеральны дырэктар становіцца за сталом прэзідыуму з такой свабодай рухаў і з такой уладнай упэўненасьцю ў сабе, з якой Рыхард Штраус ці Артур Тасканіні становіліся за дырыжорскім пюпітрам.

Зала сьціхае.

“Хто просіць слова?” – спакойна пытаецца дырэктар. Уздымаецца некалькі рук. Дырэктар устанаўлівае паслядоўнасьць, а таго, хто спрабуе вырвацца перад іншымі, стрымлівае і асаджвае адным позіркам. Але найперш сам бярэ слова.

“Сход працягваецца ўжо пяць гадзінаў, – кажа ён, – і што вырашылі?”

Галасы з залы: “Так, нічога”.

“Менавіта, – нібыта непакоіцца дырэктар, – менавіта: нічога. А я вырашыў справы капальні. Так, вырашыў! Учора я вярнуўся з Масквы”. (Тут, калі сказаць, што быў у Маскве, гэта адразу падымае чалавека на некалькі пунктаў у іерархіі).

Робіць паўзу, узіраецца ў зьнерухомелую залу і праз хвіліну кажа з пафасам: “Будзем мы, мы самі, без ніякага пасярэдніцтва Масквы, экспартаваць наш вугаль у Англію і ў Амерыку! Мы, проста з “Варгашоўскай!”

У зале ажыўленьне, шум, радасьць. Што гэта значыць – у Амерыку? Гэта значыць – даляры! А што значыць – даляры? Гэта значыць усё, літаральна ўсё!

Я бачу, як гэтых бедных, зьмерзлых людзей, людзей, якія тыднямі ня бачаць дзённага сьвятла, гэты чалавек, які ўчора вярнуўся з Масквы, падманвае і абдурвае. Бачу, але нічога не магу зрабіць, не магу ўстаць і закрычаць: людзі, ня верце яму! Не магу хоць бы з-за таго, каб не адбіраць у іх той крупінкі цяпла, якая хаваецца ў думцы, што “Варгашоўская” будзе экспартаваць вугаль у Англію і Амерыку.

Пасьля таго, як прынялі рашэньне аб спыненні страйку, Міхаіл завёз мяне расхістаным, але хуткім, “Масквічом” у горад, да гатэлю. Гэта трыццаць кіламетраў дарогі, пакрытай тоўстым і гладкім лёдам. Міхаіл ехаў з хуткасьцю сто кіламетраў у гадзіну. Мы ехалі і жылі да першага каменю, які мог нам спаткацца. На той дарозе пры такой хуткасьці камень азначаў сьмерць. Гледзячы перад сабой, я думаў: “Ага, значыць так выглядае твой апошні вобраз сьвету – гэтая цемра, гэтае сьвятло фараў

і гэты бліскучы клінок ледзяной дарогі, што паўстае перад намі, які праз момант разрэжа нас на кавалкі”.

Я прыехаў у Варкуту, каб паглядзець страйк, але прыехаў сюды таксама ў пілігрымку. Бо Варкута – гэта месца пакутніцтва, сьвятое месца. У лагерах Варкуты загінулі сотні тысячаў людзей. Колькі дакладна? Гэтага ніхто не палічыць. Першых лагернікаў сюды прывезьлі ў 1932 годзе, апошніх вызвалілі ў 1959. Найбольш людзей загінула пры пабудове чыгункі, па якой сёньня адсюль вывозяць вугаль у Архангельск, Мурманск і Пецярбург. Гэта на той будоўлі адзін з афіцэраў НКВД сказаў: “Ня хопіць шпалаў? Нічога! Вы паслужыце шпаламі!”

І так, уласна кажучы, і было. Уздоўж гэтай чыгуначнай лініі на сотні кіламетраў цягнуцца нябачныя сёньня простама воку могілкі. Толькі той, хто пойдзе па тундры, што прымыкае да насыпу (гэта магчыма толькі на працягу 2-3 месяцаў у год, калі няма сьнегу), знойдзе ў ёй то тут, то там струхлыя калкі з прыбітымі драўлянымі дошчачкамі. Калі на дошчачцы прачытае, напрыклад, надпіс “А 81”, гэта азначае што ў гэтым месцы пахавана тысячы людзей. Гэтыя сімвалы “А 52”, “А 81” былі патрэбныя лагерным бухгалтарам для статыстыкі: колькасьць забітых і памерлых дазваляла зьменьшыць колькасьць выдаваемых порцыяў хлеба.

Чалавек ня гінуў тут ад нейкай адной, асаблівай зброі, ён быў ахвярай структуры лютасьці, пабудаванай і пільнаванай НКВД.

Тут, на Поўначы, найбольшым ворагам асуджанага быў (разам з НКВД) холад: “Страшная, нечалавечая, катаржная праца. У бляску палаючых вогнішчаў, сярод палярнай ночы, мільгалі сотні, тысячы рыдлёвак, адкідваючых адсунуты бульдозерам сьнег на большую адлегласьць ад чыгункі. Як доўга хапала розуму і сілаў, каб увесь час быць у руху, так доўга былі шанцы перажыць, ператрываць. Але кожны дзень, вакол распаленых вогнішчаў, зьбіралася па некалькі скурчаных, захутаных ва ўсе анучы, якія ёсьць, чалавечых істотаў. Яны сядалі вакол збаўчага цяпла, якое ішло ад весела страляючых трэсак, і заставаліся бяз руху. Гэта былі ўжо жывыя трупы. Нічога не магло ўратаваць здароўе і жыцьцё гэтых людзей. Саграваныя з аднаго боку жарам вогнішча, вэнджаныя едкім дымам палаючых галінаў, з іншага боку яны былі падвергнутыя ўзьдзеянню марозу ў некалькі дзясяткаў градусаў. Ніводзін арганізм ня мог вытрымаць такіх зьменаў тэмпературы, якія заходзілі ў яго. Кроў, разгрэтая ў крывяносных сасудах твару, далоняў, грудзей і жывата, запампоўвалася аслабелым сэрцам у цела даведзенае амаль да стану гіпатэрміі. У чалавеку нешта адбывалася, што ён сам ня мог акрэсьліць, яго ахоплівала санлівасьць, млоснасьць, яго ахопліваў усё большы холад. Ён падсоўваўся ўсё бліжэй да агню, амаль уваходзіў у яго. Праз некалькі гадзінаў такога сядзеньня каля вогнішча, тырчэлі ўжо толькі парэшткі ці дагараючы чалавек. Не было сілаў, каб адцягнуць гэтых людзей ад агню. Ні ўжываньне сілы, ні біцьцё, ні спробы разварушыць дранцвенеючыя цягліцы і астываючую кроў – нічога не дапамагала. Калі іх сілай адцягвалі ад агню, яны валіліся, як калоды ў сьнег, і заставаліся там бяз руху. Не было дня, каб на насілках не выносілі ў лагер некалькі ці некалькі дзясяткаў адубелых трупаў”. (Мар’ян-Марэк Білевіч – “Я выйшаў з цемры”).

Я хадзіў па цёмнай, марознай і засыпанай сьнегам Варкуце. Дастанкова

прайсці да канца галоўнай вуліцы, каб на гарызонце ўбачыць доўгія, плоскія пабудовы – гэта баракі старых лагераў. А гэтыя дзье старыя жанчыны на аўтобусным прыпынку? Якая з іх сядзела ў лагера, а якая была наглядчыцай? Узрост і беднасьць цяпер іх мірыць, хутка замерзлая зямля памірыць іх канчаткова і назаўсёды. Я цягнуся праз заносы, мінаю аднолькавыя вулкі і дамы, ужо не зусім ведаю, дзе я. Перад вачыма ўвесь час стаіць твар Мікалая Фёдарава.

Фёдараў быў філосафам, летуценнікам, шмат расейцаў лічаць, што ён быў сьвятым. Усё сваё жыццё ён нічога ня меў, у марозным клімаце Расеі, ня меў нават паліто. Быў бібліятэкарам у Маскве. Жыў у маленькім пакойчыку, спаў там на цьвёрдай скрыні, пад галаву падклаваў сабе кніжкі. Ён жыў у 1828-1903 гадах. Паўсюль хадзіў пешкі. Памёр, бо быў вялікі мароз і нехта параіў яму, каб усё ж апрануў кажух і паехаў на санках. На наступны дзень захварэў на запаленьне лёгкіх і памёр. Фёдараў лічыў, што слава і папулярнасьць – гэта прыкметы бессаромнасьці, і свае тэксты ён друкаваў пад псеўданімам, а часцей не друкаваў наогул. Пасьля сьмерці майстра два ягоныя вучні сабралі працы Фёдарава і выдалі іх у томе “Філасофія агульнай справы”, накладам 480 асобнікаў, і кніжку раздалі людзям.

Фёдараў лічыў, што фундаментам хрысьціянскай веры – ёсьць ідэя ўваскрэсьня, якая вынікае з перакананьня пра вечнасьць жыцьця.

Прасякнуты гэтай думкай, ён прысьвяціў сябе разважаньням, якім чынам уваскрэсьць усіх памерлых людзей. Усіх, якія памерлі калі-небудзь на ўсёй зямлі. Ён верыў, што гэта магчыма. Сыцьвярджаў, што гэта атрымаецца дасягнуць, калі чалавек скорыць сілы прыроды. Сілы прыроды пакуль сыляпыя і незалежныя, пагрозьлівыя і варожыя чалавеку. Каб бараніцца перад імі, чалавек разьвіў у сабе інстынкт самазахаваньня. Узьдзеянне гэтага інстынктна – крыніца варажнечы паміж людзьмі, войнаў, жаданьня забіваць. Калі мы ўздзем навуку і падпарадкуем сабе прыроду, інстынкт самазахаваньня зьнікне – ня будзе чаго баяцца. На зямлі запануе валадарства сяброўства і каханьня. Менавіта навука дазволіць нам уваскрэсьць усіх памерлых. Бо чалавецтва – гэта адна сям’я, якую ня можа падзяляць бар’ер сьмерці. Толькі перамога над сьмерцю, вырываньне з яе ўсіх, каго яна забрала, будзе сапраўдным трыумфам чалавека.

Але як выглядала б вяртаньне памерлых Варкуты? Можа, раптам на вуліцах гораду зьявіліся б гнаныя вартавымі калоны беднякоў? Згаладалыя, укутаныя ў анучы чалавечыя цені? Шэсьце шкілетаў? Мікалай Фёдараў марыў, каб іх усіх вярнуць да жыцьця. Але – да якога жыцьця?

На адной з вуліцаў я ўбачыў драўляную будку. Смуглы азербайжанец прадаваў адзіныя кветкі, якія можна тут купіць – чырвоныя гваздзікі. “Выберы мне, – сказаў я, – самыя прыгожыя, якія маеш”. Ён выбраў мне тузін гваздзікоў і акуратна загарнуў іх у газету. Я хацеў пакласьці іх дзе-небудзь, але ня ведаў дзе. Думаў – утыркну іх у якую-небудзь гурбу сьнегу, але паўсюль былі людзі, і я адчуваў, што будзе няёмка. Пайшоў далей, але на наступнай вуліцы тое самае – шмат людзей. Тым часам кветкі пачалі замярзаць і дубець. Я хацеў знайсці які-небудзь пусты двор, але паўсюль гулялі дзеці. Я баяўся, што яны знойдуць гваздзікі і забяруць іх. Блукаў далей па вуліцах і закавулках. Пальцамі адчуваў, як кветкі робяцца цьвёрдымі і крохкімі, нібы шкло. Тады я пайшоў за горад і там, ужо спакойна, паклаў кветкі паміж гурбаў сьнегу. [...]

Пераскокваючы праз лужыны

- Як цябе завуць?
- Таня.
- А колькі табе гадоў?
- Праз два месяцы будзе дзесяць.
- Што зараз робіш?
- Зараз? У гэты момант? Гуляюся.
- А як гуляешся?
- Пераскокваю праз лужыны.
- І не баішся, што трапіш пад машыну?
- Але ж тут ніводная машына не праедзе!

Таня мае рацыю. Ад учарашняга дня мароз аслабеў, апоўдні было нават два градусы цяпла, і ўвесь горад патанае ў гразі. Горад Якуцк – сапраўдны сібірскі Кувейт, сталіца вельмі багатай рэспублікі, якая ляжыць на золаце і дьяментах. Палова ўсіх тых дьяментава-брыльянтавых цудаў, якімі ўпрыгожваюць сябе багатыя пані па ўсім сьвеце, ці якія можна бачыць на вітрынах ювелірных крамаў Нью-Ёрку, Парыжу і Амстэрдаму, паходзіць менавіта з Якуціі (ня кажучы пра дьяменты, якія ўжываюцца пры геалагічных сьвідраваньнях і рэзаньні металаў).

У Тані бледны тварык. Зімой тут увесь час цёмна, а калі нават пакажацца сонца, не адчуваецца, каб яно грэла, сьвеціць ярка, рэжа вочы, але яно далёкае і халоднае. Дзяўчынка апранутая ў вельмі куртатае паліто ў вялікія зялёна-карычневыя краткі. “Цяжка, бо нельга кожны год мець новае паліто. Адкуль бы мама ўзяла на гэта грошы? А нават калі б мела гэтыя грошы, – Таня летуценна ўсьміхаецца, – то хто будзе стаяць у чэргах і чакаць, пакуль у Якуцк прывязуць паліто дакладна для дзесяцігадовых дзяўчынак? У дадатак такіх худых і высокіх”.

Таня разважае і мяркуе пра ўсё гэта вельмі даросла.

Тое самае пераскокваньне праз лужыны. “Скакаць трэба так трапна і дакладна, каб ня ўскочыць у ваду і не замачыць боты, бо дзе ўзяць боты на замену?”

“Вядома, – згаджаюся я, – у дадатак ты магла б застудзіцца і захварэць на грып”.

“Застудзіцца? – зьдзіўляецца дзяўчынка, – цяпер, калі ўжо растае лёд і робіцца цёпла? Ты, напэўна, ня ведаеш, што такое сапраўдны холад”.

І малая сібірачка глядзіць з выразнай, хоць і стрыманай перавагай на чалавека, які ўжо старэйшы, але здаецца не ўяўляе, што такое вялікі мароз.

“Вялікі мароз, – тлумачыць яна мне, – пазнаецца па тым, што ў паветры вісіць ясная, ажно зіхоткая імгла”. Калі чалавек ідзе, у той імгле робіцца калідор. Калідор мае форму сілуэту той асобы, якая прайшла. Чалавек праходзіць, але калідор застаецца, захоўваецца ў імгле нерухомы. Вялікі хлопец робіць вялікі калідор, а малое дзіця – малы калідорчык. Таня робіць вузкі калідор, бо яна худая, але, як на яе ўзрост, гэты калідор высокі – гэта зразумела, бо дзяўчынка самая высокая ў класе. Ідучы ранкам, па гэтых калідорах Таня арыентуецца, ці пайшлі ўжо ў школу яе каляжанкі – усе ведаюць, як выглядаюць калідоры іх блізкіх суседак і сябровак.

А вось шырокі, нізкі калідор, які мае выразную і рашучую лінію – гэта знак, што пайшла ўжо Клаўдзія Мацьвееўна, кіраўнічка школы.

Калі раніцай няма ніводнага калідору, якія сваёй вышынёй адпавядалі б росту вучняў базавай школы, гэта значыць, што мароз такі вялікі, што заняткаў няма, і дзеці сядзяць дома.

“Часам можна ўбачыць калідор, які вельмі няроўны і потым раптам абрываецца. Гэта значыць, – Таня паніжае голас, – што ішоў нейкі п’яніца, спатыкнуўся і ўпаў. У вялікі мароз п’яніцы часта замярзаюць. Тады такі калідор выглядае як сьляпая вулка”.

Увогуле, я не шкадую, што прыехаў у Якуцк, калі мог сустрэць тут такую цудоўную разумную дзяўчынку, і то сустрэць выпадкова, калі хадзіў па вуліцах раёну, які называецца Заложная. Папросту Таня была адзінай жывой істотай, якую я ўбачыў у пустым пейзажы таго раёну (было апоўдні, людзі ў гэты час на працы), а паколькі я заблукаў – хацеў спытацца, як прайсці да вуліцы Крупскай, дзе я меў спатканьне.

“Дык я цябе правяду, – сказала з ахвотай Таня, – бо сам можаш не знайсці”. На практыцы гэта азначала, што я павінен быў далучыцца да яе забавы, бо дайсці да вуліцы Крупскай можна толькі адным спосабам – пераскокваючы праз лужыны.

Вось раён Заложная: перпендыкулярныя, шырокія вуліцы. Тут ні асфальту, ні нават бруку. Кожная з гэтых вуліцаў – гэта доўгі, пляскаты, гразкі архіпелаг багністых, брудных, ніколі не высыхаючых лужынаў. Няма ходнікаў, няма нават кладак з дошак, якія былі ў нас, у Пінску. Уздоўж тых вуліцаў стаяць драўляныя, аднапавярховыя дамкі. Гэта старыя дамкі, іх драўніна счарнелая, мокрая, паражнячая. Вокны маленькія, тоўстыя шыбы ў рамках выкладзеных ватай, лямцам, анучамі. З-за тых шыбаў ствараецца ўражаньне, што гэтыя домікі глядзяць на нас нібы праз тоўстыя акулеры, якія носяць бабулькі, што ледзь бачаць.

У раёне Заложная мароз – гэта збаўленьне.

Мароз тут трымае акружэньне, асяроддзе, глебу ў строгай дысцыпліне, у жалезным парадку, у моцнай і стабільнай раўнавазе. Пастаўленыя на замёрзлай, цвёрдай, як бетон, зямлі, дамкі стаяць проста і ўпэўнена, па вуліцах можна хадзіць і езьдзіць, колы ня гразнуць у асьлізлай багне, боты не застаюцца ў ліпкай гразі.

Аднак дастаткова, каб прыйшоў дзень такі, як той, у які я сустрэў Таню, гэта значыць: дастаткова, каб наступіла цяпло... Выпушчаныя з абдымкаў марозу дамкі драхлеюць і апускаюцца ўглыб зямлі. Тыя дамкі ўжо шмат гадоў стаяць значна ніжэй узроўню вуліцы, бо пастаўленыя некалі на вечнай мерзлаце, яны сваім цяплом вырабілі сабе нішы ў абледзянелай глебе, у якія пагружаюцца з кожным годам ўсё больш. Кожны домік стаіць у асобнай і ўсё больш глыбокай яме.

Цяпер хваля красавіцкага цяпла б’е па раёне Заложная, і яго крывыя бедныя дамкі робяцца няўклуднымі, разлазяцца і прысядаюць яшчэ ніжэй зямлі. Увесь раён курчыцца, змяншаецца, паглыбляецца так, што ў некаторых месцах мы бачым ужо толькі дахі – нібыта вялікі флот падводных лодак паступова паглыбляўся ў мора.

“А гэта бачыш?” – пытае Таня.

Я паглядзеў туды, куды паказвала яе рука, і ўбачыў наступную рэч: адталае, rozрасіае блоско зьмейкамі, ручайкамі, раўкамі, шчылінкамі пачынае сьцякаць проста да стаячых тут дамоў. Прырода ў Сібіры экстрэмальная, тут усё раптоўнае і скрайняе, такім чынам, калі гразь у Якуцку залівае дамы,

дык гэта ніякае ні капаньне, ні цурчаньне, разрэджанай цёмнашэрай мазі, але атака гоўрасіапей лавіны, якая раптоўна і нястрымана рушыць у кірунку ганкаў і дзьвераў, запаўняе праходы і падворкі. Вуліцы нібыта выходзяць з берагоў і ўліваюцца ў дамы Заложнай.

У доме ходзяць па вадзе, вада пакрывае падлогу, яна паўсюль.” Трохі непрыемна пахне, – дадае Таня, – бо ў Заложнай няма каналізацыі, таму ва ўсім гэтым ёсьць розныя рэчы, – яна моршчыць лоб, шукае адпаведных словаў, урэшце капітулюе і канстатуе, – проста розныя рэчы”.

Яшчэ на адно хачу зьвярнуць увагу, на ўторкнутыя ў зямлю то тут, то там шылдачкі, якія папярэджваюць, што тут нідзе нельга капаць. Чаму? А таму, што электраправады ідуць проста ўкладзеныя ў зямлю, і калі хто-небудзь уваб’е рыдлёўку і трапіць у дрот, дык напружаньне яго заб’е. У Заложнай можна ўлезьці ў грязь па самыя вушы, забрудзіцца і запэцкацца ў балоце, а таксама трапіць у сыцёк, і нават – загінуць. Таму зімой больш бясспечна, зімой нікому ня прыйдзе да галавы капаць зямлю.

Ужо падыходзячы да вуліцы Крупскай, мы спаткалі каля нейкага доміка бабульку, якая жвавымі рухамі спрабавала затрымаць мятлой плынь гразі, што спаўзала на ганак.

“Цяжкая праца”, – сказаў я, каб пачаць размову.

“А”, – адказала яна, паціснуўшы плячыма, – заўсёды вясна такая страшная. Усё цячэ”.

Запанавала маўчаньне.

“Як жыцьцё?” – задаў я самае банальнае і ідыёцкае пытаньне, каб неяк падтрымаць размову.

Бабуля выпрасталася, абаперла рукі аб тронак мятлы, паглядзела на мяне, нават усміхнулася і сказала рэч, якая ёсьць самай сутнасьцю расейскай філасофіі жыцьця: “Как живём?” – паўтарыла разважна і дадала голасам, у якім былі і гонар, і рашучасьць, і цярпеньне, і радасьць – “Дышим!”

Падобна, як і кварталы трушчобаў у Лацінскай Амерыцы (Фавэлас у Рыо дэ Жанэйра, Каляпас у Сант’яга дэ Чылі і г.д.) раён Заложная ў Якуцку зьяўляецца структурай закрытай. Беднасьць, бруд і грязь ствараюць тут аднародны, кагерэнтны, зьяднаны краявід, у якім усе элементы ўзаемазвязаныя, узаемазалежныя. Куды ні паглядзіш, тут няма ніякіх кантрастаў, ніводзін сімвал дабрабыту тут не вытыркаецца над пейзажам убоства. Сутнасьцю такіх закрытых структураў ёсьць тое, што тут нельга палепшыць нейкую адну асобную рэч – адразу пачнуць перашкаджаць іншыя элементы і зьвеньні структуры. Напрыклад, нельга зрабіць так, каб людзі мелі чыстыя боты: паўсюдная грязь гэтага не дазволіць.

Раён Заложная можна толькі зьнесьці, а яго жыхароў перасяліць у новыя дамы. Аднак справа ў тым, што тыя новыя, нядаўна пабудаваныя дамы не нашмат лепшыя. А можа, нават горшыя. Нядаўна пабудаваныя панельныя шматпавярховікі ўжо крывыя, з трэшчынамі, тынк кавалкамі паадвальваўся ад сьценаў. Вада, цёплая і халодная, уся каналізацыя праведзеная трубамаі, якія ідуць звонку дамоў і перасякаюць падворкі, плошчы, вуліцы ва ўсіх кірунках. Тыя трубы, абгорнутыя пакульлем і анучамі, рознымі бляхамі і металічнымі палоскамі, дадаткова зьвязаныя дротам і шнурамаі, можна ўбачыць паўсюль. Трубы часта лопаюцца. Калі зіма (дзевяць месяцаў у год), у месцы прарыву хутка ствараецца вялізная лядовая гара (айсберг), якую потым ніхто не ліквідуе. Тыя горы відаць то тут, то там – масіўныя,

цяжкія, блішчаць на сонцы. Гэтае спляценьне труб, правадоў, каленаў, кранаў, сярод якіх праходзяць вуліцы, ствараюць уражаньне, што новыя кварталы Якуцка маюць выгляд вялікіх заводскіх цэхаў, якія яшчэ не пасьпелі накрыць дахам.

У адным з такіх цэхаў-раёнаў стаіць доўгая, цярплівая чарга. Падыходжу бліжэй, да прылаўку, каля якога працуюць дзьве прадавачкі у белых фартухах. Хачу паглядзець, што прадаюць, чаго чакае гэты натоўп сагнутых і тупаючых нагамі людзей. Прадаюць тарты. Адзін гатунак тарту, адзін тып, з адным ідэнтчным малюнкам з ружовага крэму. Торт бярэцца проста ў рукі. Торт не разваліцца, ён замёрзлы, як камень.

Замест дыямантаў, золата і Кувейту я знайшоў раён Заложная і увесь бедны горад. Калі б Якуцк меў дыяманты! Але ён іх ня бачыць і не дакранаецца. Проста з капальняў іх вывозяць у Маскву, каб аплочваць імі вытворчасць танкаў і ракетаў, і сусьветную палітыку Імперыі.

Я вяртаюся на вуліцу Акцябрская, у свой гатэль. Мой пакой мае нумар 506. Каб адчыніць дзьверы, трэба старацца шмат разоў правярнуць ключ. Ад 8 да 16 спробаў. Вынік восем аптымістычны, але вынік 16 таксама ў нейкім сэнсе аптымістычны, бо пасля шаснаццатага разу яны ўжо, напэўна, адкрыюцца. Горшым было тое, што іх немагчыма было зачыніць з сярэдзіны, а падвешаныя яны так, што незачыненыя самі адчыняюцца на калідор. Не было выйсьця і я папрасіў жыхара суседняга пакою (бурат, тэхнік), каб ён зачыняў мае дзьверы. З таго часу ўстанавіўся пэўны рытуал: я грукаў да суседа, сусед выходзіў, разам адкрывалі дзьверы, сусед зачыняў.

У маленькай лазенцы ў краме над умывальнікам ёсьць халодная і гарачая вада, а ў душы – толькі гарачая. Ня ведаючы гэтага, я адкрыў душ. З шумам лінуў кіпень. Паколькі ў лазенцы і ў пакоі холадна, адразу шуганула пара, усё стала белым. Я страціў бачнасьць. Кінуўся да душы, але закруціць не атрымалася. Я кінуўся да вакна, каб выпусьціць пару, але вакно не адчыняецца, яно залепленае пластырамі, а клямку для адкрываньня вынялі і забралі. Калі я адчыню дзьверы, пара шугане на калідор, гэта выкліча замяшаньне і скандал. Але чаму скандал? Якая ў гэтым мая віна? Я ўжо думаю пра тое, як тут апраўдвацца і абараняцца. Так, неяк усё ў гэтай краіне прадумана, устаноўлена, укладзена, што шэры чалавек, што б ні рабіў, у якім бы становішчы ні апынуўся, у якія б цяжкасьці і беды ня трапіў – ён заўсёды будзе мець пачуцьцё віны. Паколькі (як ужо сказаў) у пакоі холадна, пара адразу кандэнсавалася на сьценах, на шыбах, на шкле нейкай карцінкі і на кавалку люстэрка. Я раблю яшчэ высілак, такі вялікі, што аж мокры, задыхаючыся, абвараны нарэшце закручваю кран душы, прысягаючы сабе больш нічога не чапаць. Вільготна, паўсюль поўна вады, але на нейкі момант трохі цяплей.

Выйшаў на калідор, каб праверыць, ці ніхто не заўважыў катаклізму, які страсянуў мой пакой. Але было пуста, мёртва. У зале быў уключаны тэлевізар, які ніхто не глядзеў. Письменьнік Уладзімір Салаухін казаў: “Па віне Леніна ў Савецкім Саюзе паплылі рэкі крыві, выліўся акіян крыві”. Письменьнік сказаў, што загінула 66 мільёнаў чалавек, ня ўлічваючы ахвяраў другой сусьветнай вайны. “Усё гэта, сказаў Салаухін, зроблена дзеля стварэньня раю на зямлі”. І скончыў: “Раю! Ха, ха! А сёньня ходзім без штаноў”.

Пасьля яго выступіў работнік, які, нягледзячы на тое што Ленін ужо не

бярэцца ў разьлік, з гонарам пайнфармаваў, што прачытаў 55 тамоў Уладзіміра Ільліча ўсяго за некалькі вечароў. “Гэта вельмі проста, – сказаў ён, выразна задаволены самім сабой. – Кожны том я чытаў не даўжэй за гадзіну. Проста я ведаў, што Ленін самыя важныя рэчы ў сваіх тэкстах пісаў курсівам. Такім чынам я хутка перагортаў кніжкі і чытаў толькі курсіў. Усім раю!” – заахвочваў ён пустую залу гатэлю “Якуцк”.

Напрыканцы Юрый Любімаў, дырэктар маскоўскага тэатру “На Таганцы”, сказаў крытычным тонам, але і з распаччу: “Мы страцілі розум, мы страцілі сумленне, страцілі гонар. Я аглядаюся навокал і бачу варварства!” Магутны, акторскі голас Любімава напаўняў залу, выходзіў у калідор і хол.

У холе адзіная замежная газета, якую прадаваў гатэльны шапік, была французская “L’Humanite”. Я купіў газету з-за аднаго здымка, на які звычайна не зьвярнуў бы ніякай увагі. Але цяпер я сядзеў у сваім пакоі і ўзіраўся ў фатаграфію на апошняй старонцы. На здымку было відаць элегантную і чыстую аўтастраду L’autoroute А6, па якой калонамі цягнуліся элегантныя і чыстыя аўтамабілі. Усё мяне раптам зачаравала: і белыя палосы на праезнай частцы, і вялікія, выразныя надпісы, і яркія агні ліхтароў. Усё было памытае, усё вычышчанае, усё ўсяму пасавала.

“Le grand week-end pascal, – казаў подпіс, – est commence”¹.

Людзям досыць Парыжу, яны хочуць адпачыць.

“Гэта так далёка, – думаў я, гледзячы на фатаграфію, – нібы на Венеры”.

І пачаў прыбіраць у лазенцы, поўнай вады.

Раніцай госьці гатэлю могуць купіць у бары сьняданак. У гэты час госьці часьцей за ўсё апранутыя ў спартовыя касцюмы. Стаяць у чарзе. Пануе поўная цішыня. Калі нехта хоча загаварыць з суседам, гаворыць шэптам. Гэтая цішыня часам можа быць памылковая, здрадлівая. Бо вось ні з таго ні з сяго пачынаецца крык, віск, скандал! Дзьве рэчы характэрызуюць такую сітуацыю. Першая – гэта поўная (часьцей за ўсё) ірацыянальнасьць прычыны. У чым была справа? Што здарылася? Чаму? – нельга высветліць, ніхто ня ведае, усе паціскаюць плячыма. Атмасфера так наладаваная канфліктам, як хмара маланкамі, і самая малая дробязь можа вызваліць зьнішчальную энэргію. Другая, што сутычка адразу мае вельмі высокую тэмпературу – няма ніякіх прамежкавых ступеняў, ніякай зьедлівасьці, прэтэнзіяў, прыхамацяў, капрызаў – адразу віск, як скачок у бездань! Нібыта гэтая вайна магла разыграцца толькі на адной частаце, ні міліметрам ніжэй, ні вышэй. Гэтая страшная, разьюшаная апантаная сварка цягнецца нейкі момант, і таксама раптоўна, як пачалася, – згасае. Ізноў апускаецца цішыня. Ізноў, калі нехта хоча зьвярнуцца да суседа, гаворыць шэптам.

І вось надыходзіць момант, калі мы становімся перад тварам буфетчыцы. Сцэна складаецца з мінімуму словаў і мае вельмі рэчавы характар. Буфетчыца глядзіць на госьця і маўчыць – гэта значыць, што яна чакае замаўленьня. Тут няма ніякіх “дзень добры”, ні “што чуць” – госьць адразу прыступае да справы. Калі ёсьць такі-сякі выбар, кажа: “шклянку сьмятаны, яйка, твораг, агурок, хлеб”.

Ня кажа “дзякуй”, увогуле ня кажа нічога лішняга. Буфетчыца падае, бярэ грошы. Таксама бяз словаў. Закрывае касу і глядзіць на наступнага госьця.

Людзі ядуць тут хутка, імкліва, паглынаюць усё за хвіліну. Хоць я некалькі разоў быў у барах першы, заўсёды выходзіў апошні. Тыя, хто прыйшоў пасля

мяне, зьелі і даўно пайшлі. Ня ведаю, наколькі тут пачынае ўплываць, так глыбока закадаваны ў калектыўнай памяці прывід голаду, які ўвесь час вяртаецца, падсвядомы страх, што ўжо заўтра можа ня будзе чаго есьці.

Вечар ва Уладзіміра Фёдарова. Фёдараў – гэта выдатная постаць тутэйшага сьвету культуры. Галоўны рэдактар мясцовага часопісу “Зьвезда Востока”, які выходзіць раз на два месяцы. У гэтым выданьні чытаю рэпартаж пра якуцкую вёску – Сыкцях (летам з Якуцку шэсьць дзён караблём, па Лене, на поўнач). У вёсцы пануюць сухоты, хто можа ўцякае, за буханкай хлеба трэба ехаць дзвесьце кіламетраў па бездарожжы, праз сьнягі, тайгу – да мястэчка Кюсюр.

Кватэрка Фёдарова (жонка, ён і дзьве дачкі) вельмі дагледжаная, густоўная, утульная, мае 30 квадратных метраў. Але жонка і дочки выехалі, таму мы праводзім вечар самі. Фёдараў нарадзіўся ў Якуціі, над Ленай, ведае ўсю рэспубліку, прайшоў яе ўздоўж і ўпоперак. Носіць у сваім досьведзе, у сваім уяўленьні нейкі сьвет, які мне невядомы і недасягальны. Тайга, рэкі, азёры – я ніколі там ня быў, ня ведаю, што чалавек адчувае, калі заб’е мядзьведзя ці калі ходзіць галодны і раптам зловіць вялікую рыбіну.

Увесь час на канцы языка круціцца ў мяне пытаньне пра якутаў, і некая няёмка гэтае пытаньне задаць. Якуты ў Якуціі ў меньшасьці, іх 400 тысячаў. Якія ў іх стасункі з расейцамі? Расейцы тут толькі ад XVII стагоддзя. Толькі, і разам з тым – ужо. Ці Фёдараў лічыць, што тут існуе нейкая праблема? Ці лічыць, што існуе нешта такое, як каланіяльная сітуацыя? Каланіяльная залежнасьць і эксплуатацыя?

Як гэта! Адкажа Фёдараў, Якуція – гэта ягоная краіна, ён тут нарадзіўся і вырас, тут жыве і працуе. Гэта аргумент афрыканераў з Паўднёвай Афрыкі: яны там нарадзіліся, ня маюць іншай радзімы! Апроч таго, расейцы і якуты эксплуатаюцца тут аднолькава, а эксплуатае іх вялікая дзяржава-Імперыя. Гэта яна забірае іхнія дьяменты і прымушае жыць у Заложнай.

Якуція, нягледзячы на хаду часу, поўная сьвежага болю. Тут было шмат лагераў, у асноўным пры капальнях золата. Калі вязень аддаваў золата звыш нормы, атрымліваў за грам золата грам сьпірытусу, альбо грам тытуню, ці хлеба. Множылася ашуканства, якое паўсюдна практыкавалі наглядчыкі. Але адзін з іх, Паўлаў, за 300 грамаў золата прынёс некалі 300 грамаў сьпірытусу і вязьні пацьвердзілі, што алкаголь не разбаўлены вадой, сапраўды высокапрацэнтны. Вестка пра ўчынак Паўлава разышлася па лагерах, ён сам перайшоў у легенду, а той незвычайны эпізод, як бачым, дагэтуль расказваецца ў рэспубліцы.

Фёдараў гаворыць пра страшныя рэчы. Калі ўцякалі крымінальнікі, яны падбівалі каго-небудзь з палітычных вязьняў – наіўных і якія б не зарыентаваліся – каб ішоў з імі. Такім чынам забясьпечвалі сябе ад пагрозы галоднай сьмерці. У нейкім моманце забівалі ахвяру і дзяліліся здабычай.

Калі адбываліся ўцёкі, НКВД паведамляла пра гэта мясцоваму насельніцтву. Дастаткова было прад’явіць уладам правую руку, каб параўнаць адбіткі пальцаў. За аднаго забітага давалі мяшэчак мукі. Шмат выпадковых людзей загінула па гэтай прычыне, шмат паляўнічых, падарожнікаў і геолагаў.

Сталін загадаў будаваць дарогу паміж Якуцкам і Магаданам. Дзьве тысячы кіламетраў праз тайгу і вечную мерзлату. Пачалі будаваць адначасова з абодвух канцоў. Надыходзіла лета, разводдзе, мерзлата раставала, зямля набрыньвала вадой, пераўтваралася ў дрыгву, дарога

танула. Разам з дарогай танулі вязьні, якія на ёй працавалі. Сталін загадаў пачынаць нанова. Але заканчвалася гэтаксама. Тады загадаў яшчэ раз. Тыя дарогі ніколі не сустрэліся, а іх будаўнікі сустрэліся, мажліва, у небе.
(Працяг будзе)

